WO’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI’ JOQARI’ HA’M WORTA ARNAWLI’ BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

BERDAQ ATI’NDAG’I’ QARAQALPAQ MA’MLEKETLİK UNİVERSİTETİ

QARAQALPAQ FİLOLOGİYASI FAKULTETİ

Qaraqalpaq filologiyasi’ fakulteti dekani’:_____ f.i.k. Q.Turdibaev

«_____»_____2011-j

5220100- Qaraqalpaq filologiyasi’ Qaraqalpaq tili ha’m a’debiyati’ qa’nigeligi bakalavr bag`dari’ni’n` 4-kurs studenti To’legenova Zulfiyani’n’
«Akademik X.Hamidov yerte da’wir h’a’m XIX a’sir qaraqalpaq a’debiyatı tariyxın izertlewshi» degen atamadag’i'

PİTKERİW QA’NİGELİK JUMI’SI’

Jaqlawg’a ruxsat berildi

Qaraqalpaq a’debiyati’ tariyxi’ ha’m folklori’ kafedrasi’ basli’g’i'
f.i.d.,prof. Q.Jarimbetov _____

«_____»_____2011 j

İlimiy basshi’: f.i.k.,doc.J.Nizamatdinov

_____

_____I.Allambergenova

No’kis – 2011 j

Ma’mleketlik Attestatsiya Komissiyasi’ni’n’

QARARI’:

5220100- Qaraqalpaq filologiyasi’ Qaraqalpaq tili ha’m a’debiyati’ qa’nigeligi bakalavr bag`dari’ni’n’ pitkeriwshisi To’legenova Zulfiyani’n’ Akademik X.Hamidov yerte da’wir h’a’m XIX a’sir qaraqalpaq a’debiyatı tariyxın izertlewshi» atamasi’ndag`i' pitkeriw qa’nigelik jumi’si’na

«_____» ball qoyi’lsi’n.

MAK basli’g’i’: _____ _____

MAK ori’nbasari’ _____ _____

MAK ag`zalari’:

_____ _____

_____ _____

_____ _____

_____ _____

_____ _____

Akademik X.Hamidov yerte da’wir h’a’m XIX a’sir qaraqalpaq a’debiyatı tariyxın izertlewshi

Mazmuni’:

I BAP. H.Hamidov - yerte da`wir qaraqalpaq a`debiyati’n izertlewshi.

I.1. Yeski qaraqalpaq tili jazba yesteliklerinin` do`reliwi ha`m qaraqalpaq jazba a`debiy tili haqqi’nda……6-19

I.2. A`jiniyaz, Berdaq shi’g`armalari’ni’n` tabi’lg`an nusqalari’ni’n` izertleniw jollari’, tariyxi’, do`retiliwi…….20-31

I.3. XIX a`sir aqi’ri’ XX a`sir basi’ndag`i’ jazi’p ali’ng`an qaraqalpaq da`stanlari’ni’n` nusqalari’na si’patlama…….32-38

II BAP. H.Hamidov. Shi’g`i’s tillerindegi jazba derekler ha`m XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati’.

II.1. Qaraqalpaq a`debiyati’ tariyxi’nda Shi’g`i’s tilindegi jazba dereklerdin` tutqan worni’……39-47

II.2. H.Hamidov ha`m XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati’ tariyxi’……48-58

Juwmaqlaw…….59-61

Paydalani’lg’an a’debiyatlar……62-63

Kirisiw

Qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` belgili wa`killerinin` biri H.Hamidov. Wol belgili ilimpaz, jazi'wshi', talantli' shayi'r.

Woni'n` do`retiwshiligi, ilimpaz si'pati'nda xi'zmetleri, miynetleri boyi'nsha mi'naday mag`li'wmatlar ko`pshilikke tani's. «Husniddin Hamidov 1935-ji'li' Shi'mbay rayoni' 1-may awi'li'nda tuwi'lg`an. 1952-ji'li' worta mektepti pitkerip, Qaraqalpaq ma`mleketlik pedagogikali'q instituti'ni'n` rus tili ha`m a`debiyati' fakultetine woqi'wg`a tu`sedi. Wo`z awi'li'nda mug`allimshilik yetedi, Wo`zbekstan SSR İlimler Akademiyasi' Qaraqalpaqstan filiali'ni'n` tariyx, til ha`m a`debiyati' instituti'nda da`slep kishi ilimiy xi'zmetker son` sektor men`geriwshisi lawazi'mi'nda boldi'.

Husniddin Hamidov 1967-ji'li' filologiya ilimlerinin` kandidati', al 1970-ji'li' filologiya ilimlerinin` doktori' ilimiy da`rejesine dissertaciya jaqladi'. Wol ayri'qsha yeski qol jazbalardi' u`yreniw ha`m izertlew boyi'nsha qa`nige».[1]

H.Hamidovti'n` ilimpaz si'pati'nda «Qaraqalpaq tili tariyxi'ni'n` ocherkleri», «Yeski qaraqalpaq tilinin` jazba yestelikleri», Shi'g`i's tillerindegi jazba derekler ha`m XX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari', a`debiy ta`sirler problemasi' boyi'nsha arnawli' monografiyalari', soni'n` menen birlikte qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` anaw yaki mi'naw ta`repleri boyi'nsha bir neshe maqalalardi'n` avtori'. Ma`selen, «A`jiniyaz shi'g`armalari'ni'n` jan`adan tabi'lg`an qoljazba nusqasi'», «A`miwda`rya» jurnali', №5, 1963-ji'l, «Berdaq shi'g`armalari'ni'n` qoljazbalari'», «A`miwda`rya», №8, 1972-ji'l, «G`a`rip-Shaxsa`nem» da`stani'ni'n` u`yreniliwi», «Vestnik KK FAN UzSSR, №2, 1982-ji'l h.t.b.

H.Hamidovti'n` a`debiy do`retiwshiligi boyi'nsha mi'naday mag`li'wmatlar belgili. «H.Hamidov 1993-ji'ldan Jazi'wshi'lar awqami'ni'n` ag`zasi'. Jazi'wshi'ni'n` «Wo`mir i'shqi'» (1980), «İlham» (1986) qosi'qlar toplami', «Yestelik» (1981) gu`rrin`, povestler kitabi', «Ushqi'n» (1993) romani' tayarlandi'. Wol parsi' tilinen Saadiydin` «Gu`listan» kitabi'nan qaraqalpaq tiline u`zindiler awdardi'».[2] Demek, H.Hamidov a`debiy do`retiwshilik maydani'nda da belgili shi'g`armalari' menen ko`rnekli talant iyesi si'pati'nda u`yrenilse boladi'. Al, bizin` pitkeriw-qa`nigelik jumi'si'mi'z woni'n` ilimiy do`retpelerinin` bag`darlari'n ani'qlawdan ibarat. Bul bag`darda usi' da`wirge shekem hesh pitkeriw-qa`nigelik jumi'si' jazi'lmag`an. İlimpaz boyi'nsha ayi'ri'm yubileylerine baylani'sli' maqalalar g`ana bar. Ma`selen, Wo`zbekstan Respublikasi' İlimler Akademiyasi' Qaraqalpaqstan bo`liminin` «Xabarshi'si'»

[1] Axmetov S. Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n` a`debiyatshi'-ali'mlari' ha`m si'nshi'lari'. No`kis, «Bilim», 1993-ji'l, 126-bet.
[2] Axmetov S., yesenov J. Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n` jazi'wshi'lari'. No`kis, «Bilim», 1995-ji'l, 105-bet.

jurnali'nda «Novi'e akademiki AARUz» degen mag`li'wmatta H.Hamidovti'n` wo`miri ha`m do`retiwshiligi, ilimdegi xi'zmetlerine ken` si'patlama beriledi.

«Husniddin Hamidovti'n` negizgi ilimiy izertlew bag`dari' shi'g`i's tillerindegi qoljazba ha`m baspa kitaplardi' ji'ynaw ha`m izertlew menen shug`i'llani'p, ata-babami'zdan qalg`an miyraslardi' tiklew, wolardi' ha`zirgi ku`nimizdin` paydasi'na tarati'wdan ibarat»[1] - dep wori'nli' belgileydi. İlimiy jumi'slar menen birge H.Hamidov 1965-ji'ldan baslap pedinstituta, universitete arab tilinen sabaq berdi. 1990-ji'lda universitete woni'n` tikkeley qatnasi'wi' menen arab filologiyasi' kafedrasi' ashi'li'p, bir neshe ji'l dawami'nda sog`an basshi'li'q yetedi. Woni'n` basshi'li'g`i'nda Qaraqalpaqstanda arabistika, qaraqalpaq tilinin` tariyxi', shi'g`i's tillerindegi jazba nusqalardi' izertleytug`i'n derek tani'w ilimlerine negiz sali'ndi'. İlimpaz 2000-ji'ldan wo`zbekstan Respublikasi' İlimler Akademiyasi'ni'n` haqi'yqi'y ag`zasi', akademigi.

Bizin` pitkeriw-qa`nigelik jumi'si'mi'z temasi' «Akademik H.Hamidov – yerte da`wir ha`m XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati' tariyxi'n izertlewshi».

Jumi'si'mi'zdi'n` tiykarg`i' maqseti akademik H.Hamidovti'n` ilimiy izertlew jumi'slari'ni'n` bag`darlari'n ha`r ta`repleme ashi'p beriwden ibarat. Usi' bag`darda jumi'si'mi'zdi' ko`lemli yeki bapqa, ha`r bir bapti' bir neshe bo`limlerge aji'rati'p u`yrendik. Yag`ni'y, 1-bap «H.Hamidov – yerte da`wir qaraqalpaq a`debiyati'n izertlewshi» - dep ali'p birinshi bo`limi « Yeski qaraqalpaq tili jazba yesteliklerinin` do`reliwi ha`m qaraqalpaq jazba a`debiy tili haqqi'nda», yekinshi bo`limi A`jiniyaz, Berdaq shi'g`armalari'ni'n` tabi'lg`an nusqalari'ni'n` izertleniw jollari', tariyxi', do`retiliwi, u`shinshi bo`limi XIX a`sir aqi'ri' XX a`sir basi'ndag`i' jazi'p ali'ng`an qaraqalpaq da`stanlari'ni'n` nusqalari'na si'patlama.

2-bap H.Hamidov – Shi'g`i's tillerindegi jazba da`rekler ha`m XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati', dep atali'p yeki bo`limge aji'rati'p u`yrendik.

1. Qaraqalpaq a`debiyati' tariyxi'nda Shi'g`i's tilindegi jazba da`reklerdin` tutqan worni'.

1. H.Hamidov ha`m XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati' tariyxi'.

Jumi'si'mi'zdi'n` juwmag`i'nda izertlew na`tiyjeleri ha`m paydalani'lg`an a`debiyatlar dizimi beriledi.

[1] wo`zbekstan Respublikasi' İlimler Akademiyasi' Qaraqalpaqstan bo`liminin` Xabarshi'si'», №3, No`kis, 2000-ji'l, 100-103-betler.

I BAP. H.Hamidov - yerte da`wir qaraqalpaq a`debiyati'n izertlewshi.

I.1. Yeski qaraqalpaq tili jazba yesteliklerinin' do'reliwi ha'm qaraqalpaq jazba a'debiy tili haqqinda

Qaraqalpaq xalqi' jazi'wi' wonsha ali's yemes da`wirde payda bolg`an xali'qlardi'n` qatari'na jatadi'. Qaraqalpaq xalqi'nda revolyuciyag`a deyin ken` ko`pshilik arasi'nda ju`da` rawajlanbag`an bolsa da jazi'wdi'n` bolg`anli'g`i' ani'q. Wol da`wirde de qaraqalpaq xalqi' arab alfavitine tiykarlang`an jazi'wdi' qollandi'. Bul alfavit penen sol da`wirdegi jarli'qlar, ha`r qi'yli' hu`jjetler ha`m kitaplar jazi'lg`an. Revolyuciyag`a deyin jazi'wdi'n` bolg`anli'g`i'n da`lillep ko`rsetetug`i'n ko`p sanli' hu`jjetler usi' ku`nge deyin saqlani'p kelmekte.[1]

Revolyuciyag`a deyingi da`wirle a`debiy tildin` jazba ha`m awi'zsha tu`rleri boldi'. Jazba tilimiz so`ylew tilinin` tiykari'nda qa`liplesti.

Qaraqalpaq tilinin` tariyxi'nda «Yeski qaraqalpaq tili» da`wiri – qaraqalpaq xalqi'ni'n` tariyx maydani'nda wo`z ati' menen ko`ringennen keyin qaraqalpaqlardi'n` wo`zleri ta`repinen jazi'lg`an da`slepki jazba da`reklerdin` payda bolg`an waqti'nan sovet da`wirine deyingi arali'qti' wo`z ishine aladi'. Demek, tilimizdin` tariyxi'nda XVIII-XIX a`sirler ha`m XX a`sirdin` baslari'nda «Yeski qaraqalpaq tili» da`wirin quraydi'.

Yeski qaraqalpaq tili, a`lbette, ha`zirgi tilimizden bir qatar wo`zgeshelikler menen ayi'ri'li'p turadi'. Bulardi'n` wo`z da`wirleri menen baylani'sli' tariyxi'y sebepleri bar. Wolardi' tu`siniw ushi'n qaraqalpaq xalqi'ni'n` sol da`wirlerdegi tariyxi'n, wolardi'n` siyasiy, ekonomikali'q ha`m ma`deniy turmi'si'n, basqa xali'qlar menen qari'm-qatnasi'n ha`m alg`an ta`sirlerin analizlew kerek boladi'. Bizin` bul jumi'si'mi'z mine usi'nday ma`seleler haqqi'nda so`z yetilgen H.Hamidovti'n` «Yeski qaraqalpaq tilinin` jazba yestelikleri»[2] si'patlap beriwden ibarat.

Bul miynet revolyuciyag`a deyingi qaraqalpaq tilinin` jazba yesteliklerin ha`m izertlew ma`selelerine arnalg`an. Avtor revolyuciyadan buri'ng`i' qaraqalpaq xalqi'ni'n` jazi'w ha`m jazba a`debiy til ma`selelerin, yeski qaraqalpaq jazba yesteliklerinin` payda boli'w tariyxi'n, sonday-aq jazba yesteliklerdin` izbe-iz baslamasi'n beredi. Soni'n` menen birge, bul miynette usi' waqi'tqa deyin baspaso`zde ja`riyalanbag`an yeski qaraqalpaq jazba yesteliklerinen tekstler ha`m qi'sqasha tu`sindirme so`zlik beriledi.

Avtor miynetti arnawli' baplarg`a aji'ratpag`an, kirisiw ha`m qi'sqasha so`zlikten basqa yeki bo`limge bo`ledi. Ha`r bir bo`limde mayda temashalar beriledi. Birinshi bo`limde yeski

[1] Nasi'rov D., Dospanov wo., Bekbergenov A., Saytov D. Qaraqalpaq a`debiyati' klassikleri shi'g`armalari'ni'n` tili. No`kis, «Bilim», 1995. 3-b

[2] Hamidov H. Yeski qaraqalpaq tilinin` jazba yestelikleri. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1985 j.

qaraqalpaq tili jazba nusqalari'ni'n` payda boli'w tariyxi', nusqalardi'n` jalpi' si'patlamasi' ha`m revolyuciyag`a deyingi qaraqalpaq da`wiri ha`m jazba a`debiy til haqqi'nda so`z boladi'. Nusqalardi'n` bayanlamasi' negizinen filologiyali'q aspektten beriledi, soni'n` ishinde lingvistikali'q ta`repi ko`birek di'qqat worayi'nda turadi'.

Jumi'sti'n` yekinshi bo`liminde birinshi bo`limde bayanlamasi' berilgen yeski qaraqalpaq nusqalari'nan u`lgiler ha`m qi'sqasha tu`sindirme so`zler beriledi. Berilgen tekstler XIX a`sir ha`m XX a`sirdin` bas gezinde jazi'lg`an qaraqalpaqlardi'n` ra`smiy hu`jjetlerin sonday-aq, buri'n baspa so`zde ja`riyalanbag`an, 1903-ji'li' R.A.Belyaev jazi'p alg`an «Qoblan» da`stani'nan u`zdinin` tekstlerin wo`z ishine aladi'. Sonday-aq, Berdaq shayi'rdi'n` «Shejire» shi'g`armasi'ni'n` Qon`i'rat, Ayapbergen Muwsa uli'ni'n` ko`shiriwindegi nusqa, Xalqabad nusqasi' ha`m Shi'mbay nusqalari' boyi'nsha da mag`li'wmatlar keltiriledi. Bunnan ti'sqari' «Alpami's», «Shora bati'r», «Yedige», «Qoblan» da`stanlari'ni'n` nusqalari', XIX a`sir aqi'ri' XX a`sir basi'nda jazi'lg`an ra`smiy hu`jjetler, tekstlerdin` son`i'nda A`jiniyaz, Berdaq shi'g`armalari'nda wori'n alg`an arab, parsi' tillerinen kirgen so`zlerge tu`sinikler berilgen.

Qaraqalpaq xalqi' wo`zinin` uzaq a`sirlerge sozi'lg`an tariyxi'ni'n` dawami'nda tu`rli siyasiy-tariyxi'y jag`daylardi'n` sebebinen baxi't izlep bir wori'nnan yekinshi wori'ng`a ko`ship-qoni'p, materialli'q ma`deniyatti'n` ko`p g`ana yesteliklerin saqlap, toli'g`i' menen bizin` zamani'mi'zg`a jetkere alg`an joq. Ha`zirgi qaraqalpaq xalqi'ni'n` yetnik sostavi'na kirgen uri'wlar, qa`wimler aldi' menen pechenegler, qi'pshaqlar awqami'ni'n` ishinde, Alti'n wordani'n` qaramag`i'nda boldi'. Tu`rli siyasiy-tariyxi'y jag`daylardi'n` ta`siri asti'nda XV a`sirdin` wortalari'nda buri'ng`i' ata-babalari'ni'n` ma`kani', Si'rda`ryani'n` boyi'na` Tu`rkstan, Sayram, Si'g`naq, Uzkent qalalari'ni'n` a`tirapi'na qaytadan ko`ship keldi. Bul waqi'yalardag`i' geypara ra`smiy jarli'qlar, diplomatiyali'q xatlardan basqa, a`debiyatqa baylani'sli' sol jazba materiallar bizge kelip jetken joq, barlari' yele bizge belgisiz.[1]

Qaraqalpaq a`debiyati' wo`zinin` ha`zirgi rawajlani'w bari'si'nda qaraqalpaq xalqi'ni'n` sanasi' qabi'l yete alarli'q ha`r tu`rli da`wirlerde ju`zege kelgen tu`rlishe a`debiy da`stu`rlerdi wo`zine ja`mlegen ha`m do`retiwshilik mu`na`sibet penen alg`a rawajlandi'ri'p wo`zinshe si'pati'na iye a`debiyat.

Qaraqalpaq xalqi' qa`liplesip, wo`sip rawajlani'w joli'nda ju`da` ko`p tariyxi'y ha`diyselerdi basi'nan keshirdi. Woni'n` qa`liplesiwi tuwi'sqan ha`m qon`si' xali'qlardi'n` wo`z-ara apalasi'p, bir-birine ta`sir jasawi' menen ju`da` uzaq da`wirler dawami'nda ju`zege keldi.

Qaraqalpaq a`debiy tilinin` payda boli'w ha`m qa`liplesiw basqi'shlari' tarti'sli' ma`selelerdin` biri. XV-XX a`sirlerdegi jazba yesteliklerdin` tilin ayi'ri'm ilimpazlar yeski

[1] Da`wqaraev N. Shi'g`armalari'ni'n` toli'q ji'ynag`i'. III tom, Revolyuciyag`a deyingi qaraqalpaq a`debiyati' triyxi'ni'n` wocherkleri. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1979 j., 15-16 b.

wo`zbek tilinde jazi'lg`an dep tasti'yi'qlasa, yekinshi topardag`i' ilimpazlar, qaraqalpaq tilinin` ayi'ri'm so`zleri aralasqan kitabi'y til si'pati'nda bahalaydi', u`shinshi topardag`i' ilimpazlar wo`zinin` normalari' jag`i'nan yeski wo`zbek tiline jaqi'n u`stem klass ha`m din iyelerinin` tili qusag`an bir-birine qarama-qarsi' pikirlerdi bildiredi. Bul ma`seleni duri's tu`siniw ushi'n «milliy til», «a`debiy til ha`m woni'n` tu`ri» degen tu`siniklerdi ani'qlap ali'wi'mi'z za`ru`r.

Milliy til xali'qti'n` millet boli'p qa`liplesiw da`wirlerine sa`ykes keledi. Milliy til boli'w ushi'n millettin` qa`liplesiwi, milliy jazi'wi'na iye boli'wi' kerek. Qaraqalpaq milliy a`debiy tilinin` qa`liplesiwi qaraqalpaq milletinin` qa`liplesiwi menen ti'g`i'z baylani'sli'.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n` siyasiy-ja`miyetlik wo`mirinde boli'p ati'rg`an wo`zgerisler xali'qti'n` sana-seziminin` rawajlani'wi', milliy jazba a`debiy tildin`, jazba a`debiyatti'n` payda boli'wi'na ta`sir jasadi'.

XVIII-XIX a`sir qaraqalpaq xalqi'ni'n` tariyxi'nda ayri'qsha iz qaldi'rg`an da`wir. Tariyxi'y mag`li'wmatlarg`a qarag`anda, XVIII a`sirde qaraqalpaqlar Si'rda`ryani'n` worta ha`m to`mengi ag`i'si'na tiyisli jerlerde jasag`an. Bul da`wirde qaraqalpaq xalqi'ni'n` ja`miyetlik-siyasiy turmi'si'na u`lken ta`sir yetken tariyxi'y waqi'yalar 1723-ji'li' jung`arlar basi'p ali'wshi'li'g`i' sebepli bul jerlerdi ma`kan yetken qaraqalpaqlar ata ma`kani'nan posi'p ko`shiwge ma`jbu`r boladi'. Qaraqalpaqlar yeki ta`repke bo`linip, bir bo`legi Si'rda`ryani' wo`rlep Buxara, Ferg`ana, Samarqand, Tashkent ha`m Zarafshan woypatlari'na qaray ko`shedi. Mine, usi' waqi'yalardan keyin qaraqalpaq xalqi' «joqarg`i' qaraqalpaqlar», «to`mengi qaraqalpaqlar» boli'p bo`lingeni tariyxtan belgili.

Qaraqalpaq xalqi' XVIII a`sirde Si'rda`ryani'n` boyi'nda qazaqlardi'n` kishi ju`z xanli'g`i'ni'n` qurami'nda jasadi'. XVIII a`sirdin` yekinshi yari'mi'nan baslap XIX a`sirdin` birinshi yari'mi'na shekem qaraqalpaqlar Si'rda`ryani'n` boyi'nan Xorezmge qaray ko`shedi. Son`i'nan Xiywa xanli'g`i'ni'n` qol asti'na birotala ko`ship wo`tedi. XIX a`sirdin` yekinshi yari'mi'nda Rossiya Xiywa xanli'g`i'n basi'p alg`annan keyin A`miwda`ryani'n` won` jag`ali'g`i'ndag`i' qaraqalpaq xalqi' ra`smiy tu`rde Rossiya ma`mleketinin` qarawi'nda boladi'.

Mine usi'nday waqi'yalarg`a bay bolg`an XVII-XIX a`sirlerde qaraqalpaqlardi'n` turmi'si'n, wolardi'n` tilek-a`rmanlari'n bir qansha da`rejede wo`zinde sa`wlelendirgen ko`p sanli' yuridikali'q hu`jjetler jazi'lg`an. Bul yuridikali'q hu`jjetler qaraqalpaq tilinin` tariyxi'n u`yreniwde bahali' mag`li'wmatlar beredi. XVIII-XIX a`sirler ha`m XX a`sirdin` bas gezleri qaraqalpaq xalqi'ni'n` tariyxi'nda yen` u`lken waqi'yalar menen toli' da`wirler boldi'. Qaraqalpaq xalqi'ni'n` tiykarg`i' bo`legi XVII a`sirdin` aqi'ri'nan baslap XVIII a`sirdin` wortalari'na deyin Si'rda`ryani'n` worta ha`m to`mengi jag`alawlari'n ma`kan yetip, yari'm woti'ri'qshi' ha`m yari'm ko`shpeli turmi'sta jasadi'. Wolardi'n` negizgi ku`n ko`riw ka`sibi

diyxanshi'li'q, bali'qshi'li'q ha`m sharwashi'li'q boldi'. Bul jerlerde jasag`an qaraqalpaqlar qazaq xanli'g`i'na siyasiy jaqtan g`a`rezli yedi.[1]

A`debiyat izertlewshisi K.Ma`mbetov wo`zinin` ilimiy izertlew jumi'si'n a`yyemgi ha`m worta a`sirlerdegi tu`rkiy tillerindegi yesteliklerdin` bir qatari'n ja`ne de XIV-XV a`sirlerde jasag`an dep shamalanatug`i'n a`psanali'q si'patqa iye sheshen, ji'rawlar, sonday-aq XVIII a`sirdegi qaraqalpaq ji'rawi' Jiyen ji'rawdi'n` aytqanlari'n ha`mmesin bir tutas materiallar si'pati'nda qosi'p izertlep «A`yyemgi qaraqalpaq a`debiyati'» (1976) degen monografiyasi'n ja`riyaladi'. Solay yetip, bul ma`selede, yag`ni'y revolyuciyadan buri'ng`i' da`wirdegi qaraqalpaqlarda jazi'w-si'zi'w jazba a`debiyat ha`m a`debiy til jo`ninde bir-birine qarama-qarsi' yeki ushli' pikir payda boldi' – biri revolyuciyadan buri'n qaraqalpaq jazba a`debiyati' bolmadi', yekinshisi qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` sag`alari' VII-VIII a`sirlerdegi a`yyemgi tu`rk jazba yesteliklerinen baslanadi' degen pikirler.

XVIII-XIX a`sirlerdegi qaraqalpaqlardi'n` ma`deniy turmi'si'na belgili da`rejede ta`sirin tiygizgen shi'g`i's tillerinde jazi'li'p qaraqalpaqlar arasi'nda tarqalg`an kitaplar wo`zlerinin` mazmuni', xi'zmeti jag`i'nan da ha`r tu`rli yedi. Revolyuciyag`a deyingi Qaraqalpaqstan jerinde taralg`an qol jazba ha`m tas baspada basi'li'p shi'qqan kitaplardi' arnawli' ji'ynap ha`m baqlap qarag`ani'mi'zda kitaplar tili jag`i'nan negizinen u`sh tilde taralg`an – arab, parsi' ha`m tu`rkiy tilindegi kitaplar.

Qaraqalpaq a`debiyati' tariyxi'nda arab, parsi' tillerindegi a`debiy miyraslar menen tu`rkiy tillerinde wo`z shi'g`armalari'n jazg`an Yassawiy, Nawayi', Fizuliy, Babur, Maqti'mquli' qusag`an shayi'rlardi'n` do`retpelerin qatar qoyi'p, wolardi'n` ha`mmesin jalpi' shi'g`i's a`debiyati' topari'na kirgizip qaraw ug`i'mi' qa`liplesken. Usi' faktlerden kelip shi'g`i'p, shi'g`i's a`debiyati', ma`deniyati', ilimdi degende yerami'zdan birinshi mi'n` ji'lli'g`i'ni'n` yekinshi yari'mi'nan Bergi arab, parsi'-ta`jik ha`m tu`rkiy tillerinde do`retilgen a`debiy, ma`deniy ha`m ilimiy miyraslardi' tu`sinemiz. Demek, jazba yestelikler degende tariyxi'y jollari'n ko`zde tuta woti'ri'p, qaraqalpaqlardi'n` ata-babalari' bolg`an qa`wimlerdin` socialli'q ha`m ma`deniy an`i'na ta`sir jasay alg`an, na`tiyjede qaraqalpaqlardi'n` xali'q, millet boli'p qa`lipleskennen keyin wolardi'n` jazba a`debiyati'nin` bina` boli'wi'na sheshiwshi ta`sir ko`rsetken, oktyabr revolyuciyasi'nan buri'n qaraqalpaqlar arasi'nda ken` wori'n alg`an arab, parsi'-ta`jik ha`m tu`rkiy tillerindegi jazba da`reklerdi, kitaplardi' tu`sinemiz.

Solay yetip, jaqi'n ha`m worta shi'g`i'sta, worta Aziyada tariyxi'y atamalari' menen aytqanda worta Aziyadag`i' Mawara`nahrde, Xorasanda, Xorezmde ha`m Qashg`arstanda, Volga boyi' yamasa Bulg`arstanda bul jerlerdi arablar jawlap alg`annan keyingi da`wirlerde arab, parsi'-ta`jik ha`m tu`rkiy tillerinde do`relgen diniy, ilimiy ha`m ko`rkem a`debiy mazmundag`i'

[1] Hamidov H. Yeski qaraqalpaq tilinin` jazba yestelikleri. – No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1985, 6-b.

jazba miyraslar usi’ regiondag`i’ ha`m wonnan ti’sqari’dag`i’ ko`p g`ana xali’qlardi’n` ma`deniy tariyxi’nda aytarli’qtay iz qaldi’rg`anli’g`i’n ilimiy izertlew jumi’slari’ni’n` na`tiyjeleri da`liylleydi.

Arab tilinde jazi’li’p, qaraqalpaqlar arasi’nda ko`birek tarqalg`an kitaplar ko`binese diniy mazmundag`i’ kitaplardan ha`m arab tili boyi’nsha jazi’lg`an grammatikali’q traktlardan ibarat. Jergilikli xali’qlardi’n` an`i’na ruwxaniyler ta`repinen teren` sin`diriwge yerisken, na`tiyjede wolardi’n` a`debiyatlari’nda da belgili iz qaldi’rg`an arab tilinde jazi’li’p ha`m baspa usi’li’ menen basi’li’p tarati’lg`an diniy kitaplardi’n` wo`zin bir neshe toparg`a bo`lip qarawg`a boladi’. Worta Azyag`a, soni’n` ishinde Wo`zbekstang`a ken` tarqalg`an shi’g`i’s tillerindegi kitaplardi’n` bunday toparlarg`a bo`liniwi Qaraqalpaqstanda tarqalg`an kitaplar ushi’n da xarakterli. Parqi’ tek sonda, bul kitaplar revolyuciyadan buri’n qaraqalpaqlar arasi’nda wo`zbek, ta`jik, tatarlar menen sali’sti’ri’p qarag`anda az mug`darda taraldi’. Bul a`lbette, xali’qti’n` sawatli’li’q da`rejesinen kelip shi’qqan qubi’li’s yedi. Degen menen bul kitaplardi’ klassifikaciyalap qarag`anda wolar uli’wma worta Aziya ushi’n xarakterli bolg`ani’n ko`riw mu`mkin.[1]

Arab tilinde jazi’li’p qaraqalpaq arasi’nda ko`birek tarqalg`an kitaplar ko`binese diniy mazmundag`i’ kitaplardan ha`m arab tili boyi’nsha jazi’lg`an grammatikali’q faktlardan ibarat. Diniy mazmundag`i’ kitaplardan islam dininin` sha`rtlerin u`yretiwshi arab ha`m shi’g`i’si’ jag`i’nan basqa da xali’qlardan shi’qqan avtorlardi’n` miynetlerinen «Aqayid Nasafiy», «Muxtasar al-waqaya», «Shashi waqaya», Fiqna Kaydaniy» h.t.b. do`rendiler ken`nen ma`lim boldi’ ha`m medrese, mekteplerde woqi’ti’ldi’. Arab tilin u`yretiwshi grammatikali’q traktlardan «Awamil», «»Muwziy», «Janjaniy», «Ka`biya», «Sha`rshi mola Ja`miy» h.t.b. ilimiy miynetler ju`da` ko`p taraldi’.

Qaraqalpaqlar arasi’nda tarqalg`an diniy mazmundag`i’ kitaplardi’ mi’naday toparlarg`a bo`lip qarawg`a boladi’. Birinshi, islam dininin` tiykari’ bolg`an Quran ha`m sog`an baylani’sli’ kitaplar. Bul jerde arab tilindegi Quranni’n` tekstinin` qoljazba ha`m tas baspa usi’li’nda ju`da` ko`p tarqalg`ani’n atap wo`tiw kerek.

Yekinshi, islam dininin` zan`-zakonlari’n, ni’zam, qa`delerin bayanlaytug`i’n yuridikali’q xarakterdegi a`debiyat. Bul toparg`a kiretug`i’n kitaplar da xali’q arasi’nda ko`plep taraldi’ ha`m mektep, medreselerde ma`jbu`riy sabaq retinde woqi’ti’ldi’. Bulardan qaraqalpaqlar arasi’nda ko`p tarqalg`anlari’ namaz woqi’wdi’n` qag`i’ydalari’na arnalg`an, segiz baptan turatug`i’n «Fiqna Kaydaniy» degen ko`lemi jag`i’nan kishirek kitap, turmi’sli’q ha`m diniy islerdi musi’lman ni’zami’ boyi’nsha wori’nlaw sha`rtlerin bayanlawshi’, ha`r bir bo`limin kitap dep

[1] Hamidov H. Shi’g`i’s tillerindegi jazba da`rekler ha`m XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi’rlari’. – No`kis, «Bilim», 1991 25-b.

atag`an yeliw yeki bo`limnen ibarat «Muxtasar» («Qi'sqa bayanlama»), a`dewir u`lken ko`lemdegi «Hidaya» («Qollanba») dep atalg`an kitaplar boldi'. Joqari'dag`i' «Muxtasar» degen kitap usi' «Hidaya» kitabi'ni'n` qi'sqasha bayani' si'pati'nda jazi'lg`an. Arab tilin u`yretiwshi grammatikali'q traktlardan «Awamil», «Muwziy», «Janjaniy», «Kafiya», «Sha`rshi mola Ja`miy» h.t.b. ilimiy miynetler ju`da` ko`p taraldi'. Ko`binshe usi'nday kitaplar sawatli', arab tilinen mag`li'wmati' bar toparlardi'n` woti'ri'spalari'nda qaraqalpaq mollalari' ta`repinen ko`p woqi'latug`i'n yedi. Bunday kitaplardan «Duri na`seriyn», («Jen`iwshilerdin` marjani'»), «Ra`nbeyshil g`atiliyn» («Yapirlarg`a yeskertiw»), «Sha`rshi aynil ilim» («İlim bulag`i'ni'n` tu`sindirmesi») basqa da ko`p sanli' kitaplar boldi'.

U`shinshi topardi' quraytug`i'n diniy mazmundag`i' kitaplar islam dininin` teoriyali'q negizin da`liyllewge arnalg`an sxolastikali'q teologiya, yag`ni'y ilahiyat ilimi. Wolarda islam dini propagandalag`an Allani'n` barli'g`i'n, birligin, tiriligin, qu`diretin, basqa da si'patlari'n tu`sindiriwge, woni'n` perishteleri, payg`ambarlari' ha`m basqa da maqluqlari' haqqi'nda sxolastikali'q ko`z-qarastan da`liyllewge uri'ni'w wori'n alg`an. Bul bag`i'ttag`i' kitaplardan qaraqalpaqlar arasi'nda «Aqayd Na`safiy» («İslam dininin` dogmalari'») avtori' Na`safiy, Al-Yazaliydin` «A`hiya a`l-ulum» («diniy ilimlerdi qayta tiriltiw, janlandi'ri'w»), «Yqti'sad filtitikad» («Ta`n`irge iseniwdin` maqsetleri») ha`m basqa da bir qatar kitaplar boldi'. Bulardan basqa Garmaziy, Buxariylerdin`, A`bul-Fays Samarqandaiy ha`m basqa da ha`diyselerdin` kitaplari'ni'n` revolyuciyadan buri'ng`i' qaraqalpaqlardi'n` arasi'nda tarqalg`ani'n ko`remiz. Arab tilinin` leksikasi'n u`yreniw ushi'n revolyuciyadan buri'n qaraqalpaqlar arasi'nda ko`p tarqalg`an kitaplardi'n` biri «Axtariy ka`biyr» dep atalg`an arab-tu`rk so`zligi boldi'. Wonda arab a`lipbesinin` ta`rtibinde so`zlerdin` ma`nisleri tu`rk tilinde bayanlani'p, arab tiline, a`debiyati'na ha`m arablardi'n` yetnografiyasi'na qatnasli' bazi'bir mag`li'wmatlar menen woqi'wshi'ni' tani'sti'rar yedi.

Tu`rkiy xali'qlari' a`debiyatlari'na, solardan qaraqalpaq a`debiyati'na jaqi'n ha`m worta Shi'g`i's xali'qlari' a`debiyatlari'nan parsi'-ta`jik a`debiyati'ni'n` ta`siri de az bolmag`ani'n da`liyllewshi mi'sallar revolyuciyag`a deyingi jazba a`debiyati'mi'zda, awi'zeki a`debiyati'mi'zda ko`plep ushi'rasadi'. Parsi' tilinde qol jazba ha`m baspa tu`rinde taralg`an kitaplar da birinshi ta`repten diniy mazmundag`i' kitaplar menen bir qatarda a`debiy ha`m ilimiy shi'g`armalardan ibarat boldi'. Bulardan` «Usuwli biqha»,(«Diniy ta`liymatlardi'n` negizleri»), «Ylim aruz» («Aruz ilimi») h.t.b. shi'g`armalar wori'n aladi'. Parsi' tilinde ju`da` ko`p tarqalg`an parsi'-ta`jik a`debiyati' wa`killerinin` shi'g`armalari' boldi'. Solardi'n` ishinde Saadiy Sheraziydin` «Gu`listan», «Bostan», Hafizdin` «Bedildin` diywanlari'», Ja`miydin` diywani' ha`m «Ba`ha`ristan», «La`yli-Ma`jnu`n», Faridaddin Attardi'n` «Lisanit-tayr», «Pa`ndi-nama`» basqa da shi'g`armalari' ayri'qsha ko`p mug`darda belgili boldi'.

Sonday-aq, parsi’ tilinde bir qatar medicinali’q, tariyxi’y, geografiyali’q shi’g`armalar da belgili sandag`i’ qaraqalpaq sawatxanlari’ni’n` kitap tekshelerinen wori’n aldi’.

Arab tilindegi kitaplar si’yaqli’ parsi’ tilindegi kitaplar da XIX a`sirdegi qaraqalpaq jerlerinde Tu`rkstanni’n` basqa u`lkeleri menen sali’sti’ri’p qarag`anda a`dewir az mug`darda tarqaldi’.

Qaraqalpaq mekteplerinde woqi’wshi’lar parsi’-ta`jik tilindegi a`debiyat penen yen` birinshi ma`rtebe «Shahar kitap» dep atalg`an kitap arqali’ tani’sti’. Bul kitap mekteplerde tu`rkiy tilinde jazi’lg`an «Suwpi’ Allayar» kitabi’nan keyin woqi’ti’latug`i’n bolg`an. «Shar kitap» parsi’-ta`jik tilindegi diniy kitaplardan boli’p, wol kishkene to`rt bo`limsheden ibarat.

XIX a`sirde qaraqalpaqlar arasi’nda tarqalg`an parsi’ tilinde jazi’lg`an diniy mazmundag`i’ kitaplardi’n` biri «Miftaxil-janan» («Ja`nnettin` gilti») dep atalg`an kitap boldi’. Woni’n` avtori’ Muhammad Mudjir ?ajib a`deyb degen adam, wol wo`zinin` bul shi’g`armasi’n XIV a`sirdin` yekinshi yari’mi’nda wa`kili boli’p parsi’ tilinde diniy qatami’ni’n` wa`killerine arnap usi’ miynetin jazg`an.

Bul kitap jigirma bes baptan ibarat boli’p, wonda arab tilindegi ko`p sanli’ kitaplarda bayanlang`an diniy mazmundag`i’ ha`diys, hikayalardi’ ja`mlep wolardi’ baspag`a bo`lip beriledi.

Parsi’ tilindegi kitaplardi’n` yekinshi topari’ ilimiy xarakterdegi shi’g`armalardan ibarat boldi’. Wolardi’n` ko`pshiligi filologiyali’q shi’g`armalar boli’p, til u`yreniw ma`selelerine arnalg`an yedi.

XVIII-XIX a`sirdegi, XX a`sir baslari’ndag`i’ qaraqalpaqlardi’n` ma`deniy turmi’si’nda aytarli’qtay wori’n alg`an ruwxi’y azi’qlardi’n` u`lken bir bo`legin tuwi’sqan tu`rkiy xali’qlari’ a`debiyatlari’ni’n` iri wa`killerinin` poeziyali’q miyraslari’ quradi’. Wolardan A`liysher Nawayi’, Fizuliy, Maqti’mquli’, Ma`shrab, Huwvayda, Mola Na`fa`s, sonday-aq son`g`i’ a`sirlerde jasap wo`zlerinin` poeziyali’q miyraslari’n do`retken Qoqan ha`m Xorezm a`debiy do`gerekleri shayi’rlari’ni’n` shi’g`armalari’ baspa, a`sirese qoljazba tilinde qaraqalpaqlarg`a ju`da` ko`p ma`lim boldi’.

Solay yetip, XVIII-XIX a`sirlerdegi, XX a`sirdin` basi’ndag`i’ qaraqalpaq tili haqqi’nda mag`li’wmat beretug`i’n tek g`ana qaraqalpaq xalqi’ni’n` wo`zlerine tiyisli jazba derekler biri yekinshisinen stillik ha`m janrli’q wo`zgeshelikleri menen aji’rali’p shi’g`atug`i’n u`lken u`sh topardan turadi’.

1) XVIII-XIX a`sirlerdegi, XX a`sirdin` basi’ndag`i’ qaraqalpaqlardi’n` ra`smiy hu`jjetleri.

2) XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi’rlari’ do`retpelerinin` nusqalari’ ha`m.

3) XIX a`sirdin` aqi’ri’nda, XX a`sirdin` basi’nda jazi’p ali’ng`an qaraqalpaq da`stanlari’ni’n` nusqalari’.

Birinshi topardag`i' ra`smiy hu`jjetlerge «Qaraqalpaqlardi'n` antlari'», «Orenburg materiallari'», «İs qag`azlari'» h.t.b. hu`jjetler kiredi.

Bul hu`jjetler wo`zlerinin` tili jag`i'nan ha`zirgi qaraqalpaq tilindey yemes, sol da`wirdegi jazba a`debiy til tradiciyalari'na baylani'sli' ha`zirgi tilimizden biraz wo`zgeshelikler menen ayi'ri'li'p turadi'.[1] Bunday hu`jjetler a`dewir mug`darda saqlandi' ha`m bizge jetip keldi. Jazi'lg`an da`wirine qaray ko`rsetilgen hu`jjetlerdi sha`rtli ra`wishte kishirek u`sh bo`lekke bo`liwge boladi'.

1) XVIII a`sirdegi ra`smiy is qag`azlari' stilinin` yestelikleri~

2) XIX a`sirdin` wortalari'ndag`i' ra`smiy is qag`azlari' stilinin` yestelikleri~

3) XIX a`sirdin` aqi'ri', XX a`sirdin` basi'ndag`i' ra`smiy is qag`azlari'ni'n` stilinin` yestelikleri~

Bul hu`jjetlerdin` ha`r bir topari' wo`zlerinin` jazi'li'w da`wiri, mazmunlari' ha`m geypara til wo`zgeshelikleri jag`i'nan biri yekinshisinen ayi'ri'li'p turi'wi' menen bir ma`ha`lde wolardi'n` barli'g`i' usi' stilde jazi'lg`an yesteliklerdin` tutas bir shi'nji'ri'n quraydi'. Tariyxi'y jag`daylardi', ha`diyselerdi ashi'p ko`rsetiw xarakteri jag`i'nan, tilinin` jergilikli wo`zgesheliklerdi sa`wlelendire ali'w da`rejesi boyi'nsha ha`m yen` son`i'nda xatqa jazi'li'w usi'llari' jag`i'nan da bul hu`jjetler ha`r tu`rli a`sirlerdin` ha`m til jag`daylari'ni'n` yestelikleri boli'p yesaplanadi'. Soni'n` menen qatar bul yesteliklerdi wolardi'n` jazi'li'wi'ni'n` tariyxi'y sebepleri usag`an bir qatar uli'wma belgiler birlestiredi.

XVIII a`sirdegi ra`smiy hu`jjetler.

XVIII a`sirde jazi'lg`an ra`smiy is qag`azlari'na qaraqalpaqlardi'n` Rossiya ma`mleketinin` ma`mleketlik isleri menen jazi'sqan xatlari' kiredi. Bul xatlardi' mazmuni'na qaray «Ahidnama», «Yelshinama», «Jarli'qnama» dep ja`ne bir neshe toparg`a bo`liwge boladi'.[2]

«Ahidnama» usi' gruppag`a kiretug`i'n basqa da hu`jjetler menen qosa SSSR si'rtqi' isler ministrliginin` arxiv basqarmasi'ndag`i' Rossiyani'n` si'rtqi' siyasati' arxivinen «Karaklapakskie dela» dep atalg`an fonddan Wo`zbekstan İlimler Akademiyasi'ni'n` haqi'yqi'y ag`zasi', tariyx ilimlerinin` doktori', professor S.Kamalov ta`repinen tabi'ldi'. XVIII a`sirdegi ra`smiy hu`jjetler jo`ninde a`debiyatshi' ali'm Husniddin Hamidov, Shamshetdin Abdinazimov h.t.b. ali'mlardi'n` miynetlerinde ken` tu`rde ayti'ladi'.

«Yelshi-nama»

Hu`jjetlerdin` usi' topari'na kiretug`i'n bizin` sha`rtli ra`wishte «Yelshi-nama» dep atag`an kishkene bir bo`legi wo`zlerin Rossiya ma`mleketinin` tikkeley bir qarawi'na qabi'l yetip

[1] Hamidov H. Qaraqlapaq tili tariyxi'ni'n` wocherkleri. –No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1974 j., 217-b.
[2] Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq til tariyxi'. –Tashkent, «Musiqa», 2006 j. 114-b.

ali’wi’n wo`tinip rus patshasi’ imperatrica Elizaveta Petrovnani’n` ati’na arnawli’ jazi’lg`an to`mengi qaraqalpaqlardi’n` xati’nan ibarat. Bul «Yelshi-nama» xat 1743-ji’ldi’n` ba`ha`rinde jazi’li’p, Peterburgge barg`an qaraqalpaq yelshileri ta`repinen imperatricag`a apari’p berilgen.

«Yelshi-nama»ni’n` teksti yeki qag`azg`a jazi’lg`an. Birinshi qag`azda tekst baslanbastan aldi’n joqari’g`a won` ta`repinde Murat shayx ha`m woni’n` balalari’ni’n` atlari’ jazi’lg`an, shep ta`repinde «Ayap xanni’n` ha`m woni’n` balalari’ni’n` atlari’» jazi’lg`an.

Xatti’n` teksti u`sh tu`rli tan`ba menen jazi’lg`an izine «Ayapxan, Murat shayx Ubaydulla sultan qollari’n qoyg`an, mo`rlerin basqan. Wol sol zamanda Worta Aziya tu`rkiy a`debiy tilindegi ra`smiy stildin` u`lgisi menen baslanadi’».

«Jarli’q-nama»

XVIII a`sirde jazi’lg`an yesteliklerdin` u`shinshi topari’ «Jarli’q-nama» dep ataladi’. Wol 1743-ji’li’ qaraqalpaq yelshileri Peterburgqa barg`anda imperatrica yelizaveta Petrovna ta`repinen berilgen. Wo`zinin` mazmuni’ boyi’nsha bul jarli’q aldi’n`g`i’ barli’q hu`jjetlerdi, XVIII a`sirdegi qaraqalpaqlardi’n` Rossiya ha`kimleri menen jazi’sqan barli’q qatnas qag`azlari’n, xatlari’n juwmaqlawshi’ hu`jjet boli’p yesaplanadi’.

Wonda to`mengi qaraqalpaqlardi’ tikkeley Rossiya ma`mleketinin` puqarali’g`i’na qabi’l yetilgeni tuwrali’ saltanatli’ ra`wishte ja`riyalang`an ha`m bunnan bi’layg`i’ jag`i’nda wolardi’ basqa si’rtqi’ jawdan qorg`ap, wo`z puqarasi’ retinde qaraqalpaqlarg`a g`amxorli’q yetilgeni tuwrali’ wa`de bergen.

«Jarli’q-nama»ni’n` teksti u`sh qag`azg`a jazi’lg`an, tekste yedil ha`m Jayi’q a`tirapi’ndag`i’ tu`rkiy xali’qlari’ni’n` jazba yesteliklerinin` tili ushi’n ta`n bolg`an nash u`lgilerindegi arab xati’ menen jazi’lg`an. «Jarli’q-nama»ni’ du`ziwde yamasa woni’n` qaraqalpaqlar ushi’n tu`sinikli boli’wi’ ushi’n wori’s tilinen awdarma jasag`anda tatar xalqi’ni’n` wa`kili qatnasqan boli’wi’ mu`mkin.

XIX a`sirdin` wortasi’nda jazi’lg`an ra`smiy hu`jjetler

XIX a`sir wortalari’nda jazi’lg`an ra`smiy hu`jjetler «Orenburg» degen atama menen ataladi’. Bul hu`jjetler 1964-ji’li’ Orenburg woblastli’q ma`mleketlik arxivinen tabi’lg`an. Bul hu`jjetler qaraqalpaqlardi’n` 1855-1856-ji’llari’ndag`i’ Xiywa xanlari’na qarsi’ Yernazar qoldawli’ basshi’li’g`i’ndag`i’ xli’q-azatli’g`i’ gu`resi ha`m 1858-1859 ji’llardag`i’ Qon`i’ratta bolg`an xali’q ko`terilisi da`wirinde jazi’lg`an. Bul hu`jjetler qaraqalpaqlardi’n` XVIII a`sirde baslang`an Rossiyag`a qosi’li’w ushi’n bolg`an umti’li’wlari’n dawam yettiriwshi ha`reketlerin sa`wlelendiredi. Bul hu`jjetler sol ko`terilisler da`wirindegi ko`teriliske basshi’li’q yetken ha`m

sog`an belgili da`rejede qatnasi' bolg`an adamlardi'n` Xiywa xanlari'na qarsi' ju`rgizilgen gu`resinin` jen`isli boli'p shi'g`i'wi' ushi'n ja`rdem sorap Rossiya hu`kimetinin` worenurgtag`i' shegara komissiyasi'na jazg`an xatlari'nan ibarat.

Orenburg materiallari'ni'n` wo`zi wo`zlerinin` tariyxi'y da`wirleri jag`i'nan tariyxi'y waqi'yalardi' sa`wlelendiriwi jag`i'nan yeki toparg`a bo`linedi. Birinshi toparg`a qaraqalpaqlardi'n` 1855-1856 ji'llardag`i' Xiywa xanlari'na qarsi' ko`terilislerine tiyisli hu`jjetler jatsa, yekinshi toparg`a 1858-1859 ji'llardag`i' Qon`i'rat ko`terilisine baylani'sli' jazi'lg`an hu`jjetler jatadi'. Wolar wo`z ishine to`mendegi xatlardi' qamti'ydi''

1. Yernazar alako`z benen yernazar Kenegestin` qol qoyi'wlari' menen jazi'lg`an xat. Bul xat Rus shegarasi' liniyasi'ni'n` a`skeriy starshinasi' polkovnik Yelekey Sultang`a (Ermuhammed Qasimovqa) jazi'lg`an. Xat sol da`wirdegi worta Aziya a`debiy tiline ta`n bolg`an sa`lem xat jazi'wdag`i' tradiciyali'q kirisiwden baslanadi'. Xata, a`sirese kirisiw bo`liminde arab ha`m parsi' so`zleri jiyi qollani'lg`an. Wo`zinin` ko`lemi boyi'nsha xat u`lken yemes, barli'g`i' boli'p 350 ge jaqi'n so`zden ibarat.

2. Muhammed Zarli'q xanni'n` xati', bul xat wori's shegara komissiyasi'ni'n` polkovnigi yermuhammed Qasimovti'n` ati'na jazi'lg`an. Xat sol da`wirdegi worta Aziya a`debiy tiline ta`n bolg`an sa`lem xat jazi'wdag`i' tradiciyali'q kirisiwden baslanadi'. Xata, a`sirese kirisiw bo`liminde arab ha`m parsi' so`zleri jiyi qollani'lg`an. Wo`zinin` ko`lemi boyi'nsha xat u`lken yemes, barli'g`i' boli'p 350 ge jaqi'n so`zden ibarat. Kiris bo`limi arab, parsi' so`zleri menen baslang`an. Ko`lemi jag`i'nan bul xat yernazardi'n` xati'nan u`lkenirek.

3. Jang`azi' to`re Bahadi'rxan uli'ni'n` xati'. Bul da joqari'dag`i' xatlar si'yaqli' yelekey sultanni'n` ati'na, sonday-aq bir qatar biylerinin` ati'na jazi'lg`an. Quri'li'si', stili ha`m mazmuni' boyi'nsha bul xat yernazar alako`z benen yernazar kenegestin` xati'na uqsas ha`m jaqi'n. Bunda da arab, parsi' so`zleri a`dewir da`rejede qollani'lg`an. Xatti'n` izinde «bu yelchi nomani' ko`targuvchi Baymuhammed ibn Qazanqab» degen ga`p bar. Wo`z-ara uqsasli'qlari'na qarag`anda bul u`sh xati' da jazg`an bir adam boli'wi' mu`mkin. Ha`r u`sh xat ta tiyisli mo`rler menen tasti'yi'qlang`an.

XIX a`sirdin` aqi'ri' XX a`sirdin` basi'nda jazi'lg`an ra`smiy hu`jjetler

XIX a`sirdin` aqi'ri'nda XX a`sirdin` basi'nda qaraqalpaq xalqi'ni'n` tiykarg`i' bo`legin 1873-ji'li' patsha Rossiyasi' jawlap alg`annan keyingi da`wirde jazi'lg`an ko`p sandag`i' ra`smiy hu`jjetler saqlang`an. Wolar negizinen patsha ha`meldarlari'ni'n` jergilikli qaraqalpaqlardi'n` baylari', atali'q, biyleri, qazi', boli'slari'ni'n`, sonday-aq qarapayi'm puqaralardi'n` sawda, jer,

suw, neke h.t.b. tuwrali’ jazg`an hu`jjetleri, qazi’lardi’n` xatlari’, isenim xatlar, sali’q kvitanciyalari’nan ibarat.

Juwmaqlap aytqanda XVII-XIX a`sirlerdegi jazba yestelikler qaraqalpaqlardi’n` siyasiy turmi’si’nda ken` qollani’lg`an. Wolardi’ qaraqalpaqlardi’n` patsha Rossiyasi’ni’n` qol asti’na wo`tiw ushi’n sorani’p jazg`an isenim xatlari’ berilgen.

Bul yesteliklerdin` tilinde a`debiy tildin` awi’zeki formasi’ gezlesedi. Wo`zinin` tili jag`i’nan ha`zirgi qaraqalpaq tiline ku`ta` jaqi’n.

Qaraqalpaqlar yerte da`wirlerden baslap posi’p bu`lingen xali’qlardi’n` biri. Wolar Shi’ng`i’sxan, Qazaqti’n` kishi ju`zi xanlari’ni’n`, jung`arlardi’n` shabi’li’wi’na ushi’rap, Xorezmnen Rossiya ta`repke, Si’rda`ryadan Xorezm ta`replerge ko`ship qoni’slani’wi’na ma`bu`r bolg`an. Wolar mine usi’ jag`dayda da bu`gingi a`wladlar ushi’n wo`lmes miyraslar qaldi’ri’p kteken. Buni’ biz joqari’da keltirip wo`tken hu`jjetlerdin` mi’sali’nda ani’q ko`riwimizge boladi’.

I.2. A`jiniyaz, Berdaq shi'g`armalari'ni'n` tabi'lg`an nusqalari'ni'n` izertleniw jollari', tariyxi', do`retiliwi.

Qaraqalpaq a`debiyati' tariyxi' - qaraqalpaq xalqi'ni'n` a`yyemgi zamanlardan baslap tap ha`zirgi ku`ngi shekemgi payda yetken ko`rkem shi'g`armalari'n, a`debiyat woyshi'llari'ni'n` do`retiwshiligin wo`z ishine aladi'.[1]

A`debiyat tariyxi' wo`zi jasag`an da`wirdin` tariyxi'g`y shi'nli'g`i'n ashi'p ko`rsetiw ushi'n tek wo`mir haqi'yqatli'g`i'n su`wretlew jag`i'nan g`ana qatnasadi'. Soni'n` ushi'n da ha`rqanday shi'g`armani' tariyxi'y shi'nli'qqa sa`ykes keledi dep bahalawg`a boladi'. Tariyxi'y faktti buzbay, sol tu`rinde de qatnas jasag`an jazi'wshi'lar bolg`an. Biraq a`debiyatta fantaziya ko`birek. Soni'n` ushi'n da V.G.Belinskiy` «Tariyx bolg`an na`rseni jazadi'. Al a`debiyat boli'wi' mu`mkin bolg`an na`rseni jazadi'» - dep ko`rsetedi.[2] A`debiyat tariyxi'n a`zel-a`zelinen, negizgi tu`p tami'ri'nan ali'p qaraytug`i'n bolsaq shiyelenisip keteberetug`i'n, tu`bi tawsi'lmaytug`i'n qudi'qqa uqsap ketedi. Sol ushi'n ja biz qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` da`wirlerge bo`liniwdegi XIX a`sirde jasag`an qaraqalpaq klassik shayi'rlari'ni'n` do`retiwshiliginin` tariyxi'na ko`z juwi'rti'p wolarg`a analiz jasamaqshi'mi'z. Biz bug`an tiykarg`i' material yetip, ilimpaz, a`debiyatshi' ali'm Hu`sniddin hamidovti'n` «Yeski qaraqalpaq tilinin` jazba yestelikleri» atli' miynetin qoli'mi'zg`a ali'p ilimpazdi'n` aytqan pikirleri, islegen miynetin ken` tu`rde bahalag`an halda analizlep wo`tpekshimiz.

Bul kitap 1985-ji'li' No`kis «Qaraqalpaqstan» baspasi'nan basi'li'p shi'qqan boli'p, bul miynet tiykari'nan revolyuciyag`a deyingi qaraqalpaq tilinin` jazba yesteliklerin ji'ynaw ha`m izertlew ma`selelerine arnalg`an. Avtor revolyuciyadan buri'ng`i' qaraqalpaq xalqi'ni'n` jazi'wi' ha`m jazba a`debiy tili ma`selelerin, yeski qaraqalpaq jazba yesteliklerinin` payda boli'w tariyxi'n, sonday-aq jazba yesteliklerdin` izbe-iz bayanlamasi'n beredi. Soni'n` menen birge, bul miynette usi' waqi'tqa deyin baspa so`zde ja`riyalanbag`an yeski qaraqalpaq jazba yesteliklerinen tekstler ha`m qi'sqasha tu`sindirme so`zlikler beriledi.

Mine, bul kitapqa uli'wmalasti'ri'p berilgen xarakteristika yedi. Bizge bolsa kitapti'n` barli'q betlerindegi pikirlerdin` barli'g`i'na ayri'qsha toqtap wo`tip wolardi' analizlep woti'ri'wi'mi'zg`a bul miynetimizde analiz jasap pikirlerimizdi si'ydi'ri'w mu`mkinshiligine iye bola almag`anli'g`i'mi'zdan. H.Hamidovti'n` XIX a`sirdegi klassik shayi'rlar do`retiwshiligindegi bergen tariyxi'y mag`li'wmatlari' haqqi'nda g`ana so`z yetpekshimiz. Solay yeken bul XIX a`sir degende biz ko`z aldi'mi'zg`a klassik shayi'rlari'mi'z bolg`an Ku`nxoja, Berdaq, A`jiniyaz si'yaqli' ulli' tulg`alardi'n` portretin ko`z aldi'mi'zg`a keltiremiz. Sebebi

[1] Japaqov N., Ma`mbetov K., Sultanov Q., Karimov A. Qaraqalpaq a`debiyati' tariyxi'. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1993, 3-bet.
[2] Ma`mbetov K. Yerte da`wirdegi qaraqalpaq a`debiyati'. No`kis, «Bilim», 1992, 3-4-betler.

wolar klassik shayi’rlar klassika termini grek tilinen ali’ni’p u`lgili aylandi’ degen ma`nisti bildiredi.[1]

Demek, mine usi’lay yeken yen` aldi’n`g`i’, yen` joqari’, yen` qunli’ bahali’ miynet, do`rete alg`an jazi’wshi’, shayi’r g`ana klassik da`rejesine yerise aladi’. Al, bizde bolsa A`jiniyaz Qosi’bay uli’, Ku`nxoja İbrayi’m uli’, Berdaq G`arg`abay uli’ si’yaqli’ shayi’rlari’mi’zdi’n` miynetlerin klassikali’q do`retpe da`rejesine yerisken, klassikali’q a`debiyatti’n` talaplari’na juwap beretug`i’n dep uli’g`laymi’z. Sebebi wolar xali’q so`zin ji’rlag`an, sebebi wolar insani’yli’qti’ ha`mme na`rseden u`stin qoyg`anda ju`rek to`rinen, marjanday quyi’li’p, polattay yeritilip, aq unni’n` yelekten wo`tkerilgen untag`i’nday shayi’r yelewishinin` do`n`geleginde yelengen so`z marjanlari’ do`retiledi, wolar usi’ taqi’lette qosi’q do`retedi, wolar usi’ mazmunda wo`mir-wo`mirinshe so`ylep wo`tken, wo`mir-wo`mirinshe ji’rlap wo`tken, soni’n` ushi’n da wolar klassikler, qaraqalpaq klassikleri boli’p yesaplanadi’.

[1] Ma`mbetov K. A`debiyat teoriyasi’. No`kis, «Bilim», 1995, 28-bet.

XX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari' shi'g`armalari'ni'n` nusqalari'na xarakteristika

Qaraqalpaq xalqi' ko`p a`sirlik tariyxqa iye ha`m bay ma`deniy miyraslari'na da iye tu`rkiy tilles xali'qlardi'n` biri. Qaraqalpaq xalqi' ha`m woni'n` tili boyi'nsha mag`li'wmatlar yen` da`slepki shet yelli ilimpazlardi'n` miynetlerinde ushi'ratami'z.[1] Al, yendi keyingi XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari' nusqalari'n izertlew, wolarg`a xarakteristika beriw, analizlew bu`gingi ku`n talabi'nan kelip shi'qqan halda tallaw jasaw bu`gingi ku`nnin` janku`yerlerinin` aldi'nda turg`an yen` tiykarg`i', maqsetli wazi'ypa yedi. Mine usi' wazi'ypani' toli'q tu`singen Hu`sniddin Hamidov usi'nday iygilikli, ulli' iske qol urg`an.

Qaraqalpaq tilinin`, soni'n` ishinde qaraqalpaq a`debiy tilinin` tariyxi'n u`yreniw boyi'nsha qaraqalpaq tillshilerinin` aldi'nda turg`an wazi'ypalari'ni'n` yen` a`hmiyetlilerinin` biri qaraqalpaq xali'q shayi'rlari'ni'n` tilin monografiyali'q planda izertlew jumi'si' boli'p tabi'ladi'. Duri'si'nda da shi'g`armalar tilin izertlew bul yele wo`z jetilisken da`rejede izertlenilip boli'nbag`an jumi's boli'p turi'pti'. Qaraqalpaq a`debiyati', tilinde, shi'g`armalardi'n` tili boyi'nsha izertlew jumi'slari'n ali'p bari'p, bellerin qabarti'p miynet yetken ilimpazlari'mi'zdan H.Hamidov, Sh.A`bdinazimov si'yaqli'lar ilimiy jumi'slari'n ali'p barg`an.

XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n` miyraslari' qaraqalpaq xali'q tilinin`, sonday-aq qaraqalpaq a`debiy tilinin` rawajlani'w ha`m qa`liplesiw joli'ndag`i' u`lken a`hmiyetli yetap boldi'. Wo`ytkeni, joqari'da ayti'lg`anday, bul gezen` qaraqalpaq xalqi'ni'n` milliy tu`s ala baslag`an jazba a`debiyati'ni'n` payda boli'p rawajlani'wg`a bag`dar alg`an da`wiri si'pati'nda ko`zge tu`sedi.

Bul da`wirdegi qaraqalpaq a`debiy tilinin` tiykarg`i' kelbetlerinin` biri, woni'n` rawajlani'wi'nda yeki tu`rli tendenciyani'n` wori'n ali'wi', birinshi ta`repten, bir qatar shayi'rlardi'n` wo`z do`retpelerin xali'q awi'z a`debiyati'ni'n` u`lgileri boyi'nsha yamasa folklorli'q yelementler wori'n alg`an awi'zeki a`debiy tili stilinde jazadi'. Ma`selen, XVIII a`sirdegi Jiyen ji'rawdi'n` do`retpelerinde usi'nday wo`zgesheliklerdi ko`remiz, woni'n` shi'g`armalari' wo`zlerinin` janrli'q ha`m stillik kelbetleri boyi'nsha folklorli'q do`retpeler menen u`nlesedi. Usi' wori'nda ayti'p wo`tiw kerek professor Sh.A`bdinazimovti'n` ko`rsetip wo`tkenindey` Qaraqalpaqlardi'n` tariyxi' tuwrali' mag`li'wmatlar bu`gingi ku`nge shekem jetip kelgen folklorli'q shi'g`armalari'mi'zdan ko`plep tabami'z. Qaraqalpaqlarg`a xan bolg`an Bati'y xan tuwrali' balalar qosi'qlari'ni'n` biri «Tu`lkishek»te mag`li'wmatlar saqlang`an. Ma`selen,

Tu`nde qayda barasan`,
Bati'y xang`a baraman,
Bati'y xanni'n` nesi bar,

[1] A`bdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxi'. Tashkent, «Musiqa» baspasi', 2006, 3-bet, 8-bet.

Ushar-ushar qusi’ bar

degen qatarlar sol tariyxi’y da`wirlerden derek beredi.[1] Demek bunnan ko`rinip turg`ani’nday-aq folklorli’q stil wo`zi bir tariyxti’ so`ylep beredi. Soni’n` ushi’n da folklorli’q stilge za`ru`rlik tuwi’ladi’, sonda qa`lem terbetiledi. Al, yendi, yekinshi ta`repten bolsa, ayi’ri’m qaraqalpaq shayi’rlari’ wo`zlerinin` shi’g`armalari’n buri’nnan kiyati’rg`an Worta Aziyali’q tu`rkiy a`debiy jazba tilinin` u`lgileri boyi’nsha do`retti. A`lbette, bul shayi’rlar wo`zlerinin` shi’g`armalari’nda jalpi’ worta Aziyali’q tu`rki a`debiy tilinin` normalari’ menen birge qaraqalpaq tilinin` wo`zine ta`n yelementlerin yendiriwge, jazba tildin` wo`zine ta`n yelementlerin yendiriwge, jazba tildi xali’q tiline jaqi’nlasti’ri’wg`a ha`reket jasadi’. Bunday a`debiyatshi’lardi’n` qatari’na XIX a`sirdegi qaraqalpaq poezyaii’si’ni’n` ko`rnekli wa`killeri Ku`nxoja, A`jiniyaz, ayri’qsha Berdaqti’ kirgiziwge boladi’. Bul shayi’rlar wo`zlerinen aldi’n`g`i’ tu`rkiy tilles xali’qlari’ a`debiyati’ndag`i’ Maqti’mquli’, Fizuliy, Nawayi’ si’yaqli’ shayi’rlardi’n` a`debiy miyraslari’nan na`r alg`an halda usi’lardi’n` miyrasi’n, stilin dawam yetip qa`lem terbetiwlerin tu`sinemiz.

Biz joqari’da ta`riyp yetken XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyati’ni’n` iri wa`killeri A`jiniyaz, Berdaqti’n` bir qatar shi’g`armalari’ni’n` qol jazba nusqalari’na g`ana iyemiz. Bulardi’n` ishinde do`retpelerinin` qol jazbalari’ ko`birek, pu`tinirek saqlang`anli’g`i’, shi’g`armalari’ni’n` ilimiy a`hmiyeti boyi’nsha da Berdaq birinshi wori’nda turadi’. Al, qol jazbali’ri’nn` jazi’li’w da`wiri jag`i’nan A`jiniyaz Berdaqtan aldi’n ju`redi. H.Hamidov bul miynetine usi’ klassik shayi’rlardi’n` joqari’dag`i’ saqlang`an ta`rtipte do`retpelerinin` nusqalari’ haqqi’nda ayti’p wo`tedi.

A`jiniyaz shi’g`armalari’ni’n` nusqalari’

H.Hamidovti’n` ji’ynag`an, ani’qlag`an materiallari’ni’n` ishindegi A`jiniyaz ta`repine keletug`i’n bolsaq birinshiden woni’n` ismi shayi’rdi’n` barli’q nusqalari’nda ko`rsetiliwinshe woni’n` haqi’yqi’y ati’ Haji’niyaz bolg`an degen mag`li’wmatti’ keltirip wo`tedi. Ha`zirgi ken` ma`lim boli’p ju`rgen A`jiniyaz tu`rindegi shayi’rdi’n` ati’ni’n` fonetikali’q varianti’ shayi’rdi’n` xali’q awzi’nan jazi’p alg`an ji’ynag`an da`slepki ji’ynawshi’lardi’n` jeke wo`zlerinin` so`ylew wo`zgeshelikleri boyi’nsha qa`liplesse itimal dep boljaw ju`rgizsse ja`ne bir ga`pinde qazaq tilinin` so`ylew normalari’ni’n` ta`siyri wori’n alsa kerek sebebi, revolyuciyag`a deyingi qaraqalpaq shayi’rlari’ni’n` miyraslari’n da`slepki ji’ynag`an ilimpazlar yag`ni’y tun`g`i’sh wa`killeri qazaq tilinde ha`m qazaq tilindegi sabaqli’qlar boyi’nsha woqi’p bilim ali’p, soni’n` menen birge, geypara qaraqalpaq jazi’wshi’lari’ wo`zlerinin` shi’g`armalari’n qazaq tilinde jazi’p ju`rgeni ma`lim.

[1] A`bdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili. Tashkent, «Musiqa» baspasi’, 2006, 6-bet.

Jazi’wshi’, ilimpaz H.Hamidov bunnan keyin shayi’rdi’n` a`debiy laqabi’ haqqi’nda aytadi’. Shayi’r a`debiyatta Ziywar degen taxallusta qollani’p qa`lem terbetedi. Al ko`pshilik qosi’qlari’nda Haji’niyaz tu`rinde keltiredi. Solay yeken, geypara wo`zinin` ati’n wo`zinin` qosi’qlari’nda shayi’r A`jiz taxallusi’n qollanadi’.

Haji’niyaz ketti ko`zden yash to`gu`b,
Alifdek qa`ddini yay kibi bu`gub,
G`ani hijran bila`n bag`i’ri’n so`gu`b
Ko`p ko`p salam degil mola yerimge.

Ajiz aytar keche ku`ndiz
Asmandadur ayi’ yulduz.
Seyda`liy wo`zi gu`l yu`z
Andi’n na`rse qalan yoqti’.

Bunnan basqa da a`debiy laqab qollang`an. A`jiniyaz, Firiy (Piriy) degen at penen de bir qatar qosi’qlar do`retken.

Firiy aytur tilda bari’n
Eshit Allam ahu-zari’n
Xorezmnin` bir xabari’n
Bilmayi’n hayrana megzer.

A`jiniyaz shayi’rdi’n` bunday ha`r tu`rli taxalluslarda qosi’q do`rete bergenliginin` sebebin ilimpaz H.Hamidov to`mendegidey da`liyller menen da`liyllep beredi.

Birinshiden, shayi’r wo`zine a`debiy laqapti’ uzaq waqi’tlar dawami’nda tan`lap ga`hi wol, ga`hi bul taxallus penen wo`z qosi’qlari’n jazsa kerek.

Yekinshiden, shayi’r taxalluslari’n bunday boli’p wo`zgere beriwi woni’n` wo`zinin` jeke wo`mirinde ju`z bergen wo`zgerisler menen de baylani’sli’ boli’wi’ haqi’yqattan qashi’q yemes.

A`jiniyazdi’n` wo`miri tuwrali’ da biraz mag`li’wmatlar ayti’lg`an. A`jiniyaz XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyati’ni’n` ko`rnekli wa`kili wol u`lken patriot ha`m lirik shayi’r dep atap wo`tedi. H.Hamidov A`jiniyazg`a bergen ta`riypinde.

A`jiniyaz shi’g`i’s xali’qlari’ a`debiyati’n ju`da` jaqsi’ wo`zlestirgen ha`m wondag`i’ iri tulg`alar miyrasi’nan na`r ali’p, qa`lem terbetip woti’rg`an. Bul tuwrali’ ilimpazlar to`mendegidey pikirlerdi ju`rgizedi. Shi’g`i’s klassiklerinin` a`jayi’p da`stu`rlerin shayi’r jaqsi’ wo`zlestirgen. Bul woni’n` «Da`wran bolmadi’» qosi’g`i’nda wo`zi jasag`an zamani’na bolg`an pikirin to`mendegishe bayanlaydi’.

Sa`nemler qoli’nda tilla` saz yedim
Ha`wijge keltirer janan bolmadi’

Tug`rimda talpi'ng`an alg`i'r baz yedim
Qa`lpe sayadlari'm maman bolmadi'.

Usi'nday qi'yi'nshi'li'q jag`daylarg`a qaramastan A`jiniyaz bes ji'l dawami'nda woqi'p Xiywani'n` Qutli'murat inaq medresesin tamamlag`an.[1]

A`jiniyaz wo`zinin` jeke turmi'si'nda ha`r tu`rli awhallardi' basi'nan keshirgen shayi'r. Wol XIX a`sirdin` wortalari'ndag`i' qaraqalpaq xalqi'ni'n` Xiywa xanli'g`i'na qarsi' gu`reslerinin` qatnasi'wshi'si', usi'g`an baylani'sli' wol basqi'nshi'lardi'n` qoli'nda bende boli'p tu`sip, a`siyrlik azabi'n shekken adam. Sonday-aq siyasiy quwg`i'nshi'li'qqa ushi'rap, wo`z yelin taslap arqada qazaq xalqi'ni'n` arasi'nda bas panalag`an. Usi' da`wirlerde wol qazaq, nog`ay, bashqi'r ha`m ruslar arasi'nda gezgeni tuwrali' mag`li'wmatlar saqlang`an. Shayi'rdi'n` sayaxatta bolg`an da`wiri woni'n` do`retiwshiliginde de belgili iz qaldi'rg`an. Usi' ji'llari' wol «Yellerim bardi'», «Sag`i'ni'sh», «Megzer», «Yol bolsun», «Qi'z Men`esh penen ayti's» hm basqa da bir qatar do`retpelerin jazdi'. A`jiniyaz shayi'rdi'n` Xiywadag`i' medresede woqi'g`anli'g`i'n da`liyllewshi Xiywadag`i' Qutli'murat inaq medresesinin` aldi'nda` «Bul medresede 1840-18944 ji'llarda qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` klassigi A`jiniyaz Qosi'bay uli' woqi'g`an» degen jazi'wlar jazi'lg`an.[2] Bul H.Hamidovti'n` pikirlerinin` ayqi'n da`liyli boli'p tabi'ladi'. 1858-ji'l menen 1859-ji'llari' boli'p wo`tken Xiywag`a qarsi' ko`terilisine jazi'lg`an «Bozataw» poemasi' ayri'qsha wori'n tutadi'. Sonday-aq H.Hamidov A`jiniyaz shayi'rdi'n` Berdaq penen zamanlas boli'p wo`mir su`rgenligin de ayti'p wo`tedi. A`jiniyaz XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` ha`m a`debiy tilinin` qi'zi'q bir wo`zgeshe ta`repin wo`zinde ja`mlep woni'n` miyraslari'ni'n` til faktleri Berdaq shi'g`armalari'ni'n` tilin sonday qaraqalpaq a`debiy tilinin` wo`zgesheliklerin toli'g`i'raq ashi'wg`a ha`m tu`siniwge u`lken ko`mekshi boladi'.

XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` tariyxi'ni'n` ayi'ri'm ma`selelerin ani'qlawda A`jiniyazdi'n` son`g`i' ji'llari' tabi'lg`an qosi'qlari'ni'n` qol jazbalari' ja`rdemshi mag`li'wmatlar beredi. Ma`selen shayi'rdi'n` ata-babasi' kim bolg`an degen ma`selege baylani'sli' qol jazbalardi'n` ayi'ri'm faktleri jan`a pikirler tuwdi'radi'. Mi'sali' A`jiniyazdi'n` atasi' Qosi'bay degen pikir buri'nnan ma`lim. Biraq shayi'r qosi'qlari'ni'n` tabi'lg`an nusqalari'ni'n` hesh birinde bul tuwrali' mag`li'wmat joq. Woni'n` worni'na tabi'lg`an qoljazbalarda bir neshe wori'nda shayi'r wo`zinin` atasi' yamasa familiyasi' si'pati'nda Seyda`liy degen adamni'n` ati'n ta`kirarlap keltiredi.

Bunnan keyin ilimpaz A`jiniyazdi'n` shi'g`armalari'ni'n` arab alfavitindegi nusqalari' ju`da` ko`p bolmag`ani' menen azli' ko`pli saqlang`an.

---

[1] Japaqov N., Ma`mbetov K., Sultanov Q., Karimov A. Qaraqalpaq a`debiyati' tariyxi'. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1983, 148-bet.
[2] Ati' atalg`an miynette. 148-bet.

Shayi'rdi'n` poeziyali'q miyraslari' bir qatar sebeplerge baylani'sli' jaqi'n waqi'tlarg`a deyin tek g`ana awi'zsha tu`rde ji'ynali'p, woni'n` qoljazba nusqalari'n ji'ynawg`a kewil bo`linbedi. A`jiniyaz do`retiwshiligin, uli'wma klassik shayi'rlar do`retiwshiligin izertlew, qolg`a tayar mag`li'wmatlar toplawdi' baslaw 60-ji'llardan baslandi'. Revolyuciyag`a deyingi qaraqalpaqlardi'n` a`debiyati'ni'n`, tilinin`, ma`deniyati'ni'n` ha`m basqa da ja`miyetlik turmi's tarawlari'ni'n` tariyxi'n u`yreniwge mu`mkinshilik beretug`i'n jazba dereklerdi izlew processinde XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` iri wa`killeri A`jiniyaz, Berdaq ha`m wo`tesh shayi'rlardi'n` bir qatar do`retpelerinin` qoljazbalari' tabi'ldi'. Soni'n` menen bir qatar H.Hamidov A`jiniyaz shayi'rdi'n` do`retiwshiligine baylani'sli' qol jazba nusqalari'na qi'sqasha bolsa da si'patlamalardi' ko`rsetip beredi.

1. A`jiniyaz shi'g`armalari'ni'n` Shi'mbay rayoni'nan tabi'lg`an qoljazbalari'. Bul qoljazba usi' jumi'sti'n` avtori' ta`repinen 1960-ji'li' avtonomiyali' respublikasi'ni'n` Shi'mbay rayoni'ni'n` territoriyasi'ndag`i' yeski bir meshittin` jayi'nan tabi'ldi'. Shayi'rdi'n` shi'g`armalari'ni'n` qoljazbasi'ni'n` birinshi ma`rte tabi'li'wi' qaraqalpaq xalqi'ni'n` a`debiyati'ni'n`, ma`deniyati'ni'n` tariyxi' boyi'nsha jan`a qoljazba dereklerdi izlep tabi'wg`a ha`m wolardi' arnawli' izertlew jumi'slari'na baslama boldi'. Soni'n` menen birge bul tabi'lg`an qoljazba derekler avtonomiyali' respublikasi'ni'n` ma`deniy turmi'si'nda ju`z bergen a`hmiyetli qubi'li's si'pati'nda bahalanadi'.[1]

Qoljazba wortasha ti'g`i'zli'qta sarg`i'sh, shi'g`i's yellerinde islengen ko`lemi g xqy qag`azg`a qara si'ya menen worta Aziyada ken` ma`lim bolg`an nastalik xati'ni'n` u`lgisinde qami's qa`lem menen jazi'lg`an. Kitapshada A`jiniyazdi'n` qosi'qlari' menen birge XII a`sirdin` shayi'ri' Xoja Ahmed Yassawiydin` hikmetlerinen, worta Aziya xali'qlari' arasi'nda, soni'n` ishinde revolyuciyag`a deyingi qaraqalpaqlardi'n` arasi'nda da ken`nen ma`lim bolg`an liroepikali'q qi'ssalardan «Hurliqa-Hamra», «Yusuf-Ahmed» da`stanlari'nan u`zindiler wori'n alg`an. Nusqada A`jiniyazdi'n` 20 g`a jaqi'n qosi'g`i' wori'n alg`an.

Bunnan son` H.Hamidov A`jiniyaz shi'g`armalari'ni'n` tillik wo`zgesheligine toqtap wo`tedi.

A`jiniyaz shi'g`armalari'ni'n` tabi'lg`an qoljazbadag`i' qosi'qlari' shayi'rdi'n` jan`adan baspag`a tayarlag`an saylandi' qosi'qlari'ni'n` toplami'na usi' avtordi'n` tapqanli'g`i' ko`rsetilip kirgizildi.[2]

2. A`jiniyaz shi'g`armalari'ni'n` Kegeyli rayoni'nan tabi'lg`an qoljazbalari'. Bul qoljazbalarda kitapshag`a usati'li'p tigilgen. A`jiniyazdi'n` 360 tan aslami'raq qosi'q qatari'n ja`mlegen tog`i'z u`lken ko`lemdegi qosi'q shi'g`armasi' jaylasqan.

---

[1] Bayniyazov Q. A`jiniyaz shi'g`armalari'ni'n` jan`a qoljazbasi'. «A`miwda`rya» jurnali', No`kis, №12, 166-bet.
[2] A`jiniyaz. Tan`lamali' shi'g`armalari'. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1965 j.

Bul nusqalardi’ yeski miyraslardi’ ji’ynawshi’lari’ni’n` biri bolg`an Aydos Berdimuratov a`kelip Wo`zbekstan İlimler Akademiyasi’ni’n` Qaraqalpaqstan filiali’ndag`i’ instituti’na tapsi’rdi’. Bul nusqalar worta Aziyada islep shi’g`ari’lg`an ko`lemi 30x38 sm. Kegeyli qoljazbasi’ hijriy sa`nenin` 1303-ji’li’ menen sa`nelengen.

3. A`jiniyaz shi’g`armalari’ni’n` Xalqabad qoljazbasi’ usi’ avtor ha`m marhum filologiya ilimlerinin` doktori’ Nawri’z Japaqovlar ta`repinen son`g`i’ ji’llari’ 1971-ji’li’ tabi’ldi’.

Sonday-aq H.Hamidov A`jiniyazdi’n` bulardan basqa To`rtku`l, Qon`i’rat, Shi’mbay si’yaqli’ rayonlardan jazi’p ali’ng`an qoljazbalari’ haqqi’nda wolardi’n` tabi’lg`an ji’llari’ jazi’lg`anli’qlari’ tuwrali’ so`z yetiledi.

Berdaqti’n` «Shejire» shi’g`armalari’ni’n` nusqalari’

Rus xalqi’ ushi’n Pushkin, ukrain xalqi’ ushi’n Shevchenko, gruzin xalqi’ ushi’n Rustaveli, tu`rkmen xalqi’ ushi’n Maqti’mquli’, wo`zbek xalqi’ ushi’n Nawayi’ kim bolsa, Berdaq qaraqalpaq xalqi’ ushi’n sonday.[1]

Berdaq G`arg`abay uli’ tuwrali’ qanday ta`riyp aytsan` da, qanday ani’qlamalar bersen` de hesh ko`plik yetpeydi. Nege degende Berdaq qaraqalpaq a`debiyati’ni’n` bayteregi, ulli’ klassik shayi’ri’, ha`zirgi g`a`rezsizlik da`wiri ko`zqarasi’nan, turmi’si’nan ali’p qarasaqta Berdaqti’n` xalqi’mi’z sanasi’nda joqari’ hu`rmet, izzet, uli’g`lawlar menen turg`anli’g`i’n ko`remiz. Buni’n` ayqi’n mi’sali’ retinde to`mendegilerdi ayti’p wo`tpekshimiz. Berdaq ati’ndag`i’ qaraqalpaq ma`mleketlik universietit, Berdaq ati’ndag`i’ qaraqalpaq ma`mleketlik muzeyi, Berdaq ati’ndag`i’ muzi’kali’ sazli’ teatri’, bunnan basqa da birqansha mektepler, ko`sheler si’yaqli’ atlari’ Berdaq ati’ menen ataladi’. Bul degeni «Berdaq» ati’ wo`shpesin, ma`n`gi saqlansi’n, ha`r birj as a`wlad ko`ksinde, yesinde ma`n`gi yadi’nda tursi’n dep xalqi’mi’z usi’nday iygilikli islerdi islegen. Berdaqti’n` «Shejire» shi’g`armasi’ni’n` bir qansha nusqalari’ haqqi’nda so`z yetiledi.

1. Qon`i’rat nusqasi’` 1903-ji’li’ Peterburg universitetinin` studenti professor P.M.Melioranskiydin` sha`kirti İ.A.Belyaev Shi’mbay, No`kis ha`m Qon`i’rat qalalari’nda boli’p birqansha materiallar ji’ynadi’. Ayapbergen Muwsa uli’ni’n` ko`shiriwindegi Berdaq shejiresinin` nusqasi’. Bul 1930-ji’li’ ko`shirilgen, 260 qatar wori’n alg`an. Bul nusqada tillik wo`zgesheliklerine toqtali’p wo`tilgen.

2. Berdaqti’n` «Shejire» shi’g`armasi’ni’n` Xalqabad nusqasi’. Qoljazbalar derlik ha`mmesi bir jazi’w menen bir adam ta`repinen jazi’lg`ani’ bayqaladi’. Kitapti’ saqlap ju`rgen

[1] Nurmuhammedov M., Jdanko T.A., Kamalov S.K. Karakalpaki. Kratkiy wocherk istorii s drevneyshix vremen do nashix dney. Tashkent, izd-vo «Fan», qouq, 66-bet.

Turdi’ma`mbet Arzi’mbetovti’n` wo`zinin` ayti’wi’ boyi’nsha bul qoljazbalardi’n` bir qatari’ 1920-ji’llari’ Xalqabadli’ Ni’yazi’mbet ka`tip degen kisi ta`repinen ko`shirilgen.

Berdaqti’n` «Shejire» shi’g`armasi’ ko`lemi wo,txqy sm. Wo`lshemindegi qag`azlarg`a yeski worta Aziyadag`i’ kitap ko`shirip jazi’w tradiciyasi’ boyi’nsha bir Betti yekige, yeki wo`rege bo`lip, qosi’qti’n` bir qatari’ birinshi wo`rede, yekinshisi yekinshi wo`rede wornalasi’w boyi’nsha jazi’lg`an. Nusqada Berdaqti’n` «Shejire»si aldi’nda, al basqa shi’g`armalari’ yekinshi boli’p jaylasqan. Berdaqti’n` buri’n basi’li’p shi’qqan toplamlari’ndag`i’g`a qarag`anda toli’qli’g`i’, ma`selen ha`zirgi ilim du`nyasi’na ma`lim boli’p kelgen «Shejire»nin` varianti’nan 40 qatar arti’qli’g`i’, qaraqalpaqlardi’n` tariyxi’n bayanlawda izbe-izligi menen bahali’.

Berdaqti’n` a`debiyatshi’, tariyxshi’, til mamani’ ha`m jetik ali’m bolg`ani’n ko`rsetetug`i’n ko`p sanli’ faktlerdin` biri bolg`an woni’n` shejiresindegi mi’naday qatarlardi’ aytpay wo`tiw mu`mkin yemes.

Nerege du`nya mal berdi
Nerege ilim hal berdi
Man`a ta`ka`llu`l til berdi
Quda na`siyb qi’lg`an yeken.

Bayanlamasi’ berilip ati’rg`an Berdaqti’n` «Shejire» shi’g`armasi’ni’n` nusqasi’ XVIII-XIX a`sirlerdegi qaraqalpaq tili yestelikleri ma`selen «Ahidnama» A`jiniyaz shi’g`armalari’ni’n` nusqalari’nan wo`zinin` geypara grafikali’q ha`m til wo`zgeshelikleri menen ayi’ri’li’p turadi’. Bunnan keyin «Shejire» shi’g`armasi’ni’n` leksikali’q, morfologiyali’q quri’li’si’ si’yaqli’ qubi’li’slari’na toqtali’p wo`tilgen.

Berdaqti’n` shejiresinin` Shi’mbay nusqasi’. 1977-ji’ldi’n` mart ayi’ni’n` ishinde tabi’lg`an nusqa boli’p tabi’ladi’. 1950-ji’li’ Uzaq Rametullaevta Berdaqti’n` «Shejiresi»nin` arab alfavitindegi jan`a qoljazbasi’ni’n` bar yekenligi tuwrali’ xabar yesitiledi.

Shejirenin` bul Shi’mbay nusqasi’ İ.A.Belyaev ja`riyalag`an ha`m Ayapbergen Muwsa uli’ni’n` ko`shiriwindegi nusqalar si’yaqli’ u`zindi yemes. Juwmaqlap aytqanda Berdaqti’n` «Shejire» shi’g`armasi’ni’n` nusqalari’ni’n` usi’ ku`nge deyin tabi’li’wi’n dawam yetiwi xali’q arasi’nda shayi’rdi’n` basqa da do`retpelerinin` nusqa tu`rinde tabi’li’w mu`mkinshiligin beredi.

Uli’wma juwmaqlap aytqanda XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi’rlari’ shi’g`armalari’na xarakteristika berip wondag`i’ A`jiniyaz, Berdaq shi’g`armalari’ni’n` nusqalari’n izertlewlerdi ashi’p bergen H.Hamidovtay ilimpazlardi’n` qatari’ni’n` ko`beyiwin tilep ha`r birj as a`wladqa, bu`gingi ku`nnin` jaslari’na A`jiniyaz, Berdaq bul jazba a`debiyati’mi’zdi’n` bayterekleri yekenin uqti’ri’w wori’nli’.

XIX a`sirdin` aqi'ri', XX a`sirdin` basi'ndag`i' jazi'p ali'ng`an qaraqalpaq da`stanlari'ni'n` nusqalari'na xarakteristika

Bul bo`limde tiykari'nan wori's ilimpazlari' İvan Belyaev ha`m Abuba`kir Divalevlardi'n` qaraqalpaqlar arasi'nda boli'p, jazi'p alg`an qol jazbalari' haqqi'nda so`z yetilgen. A.Divaev biz ushi'n yen` aldi' menen qaraqalpaq xali'q da`stanlari'n ji'ynawshi' ha`m basi'p shi'g`ari'wshi' ali'm si'pati'nda qa`dirli. XIX a`sirde jazi'p ali'ni'p, arab alfavitindegi qoljazba tu`rinde saqlang`an. «Shora bati'r» ha`m «Alpami's bati'r» qaraqalpaq da`stanlari' A.Divaevti'n` ati' menen baylani'sli'.

«Alpami's» da`stani'ni'n` qoljazbasi'. «Alpami's» da`stani' qaraqalpaqlar arasi'nda yerte zamanlardan beri ju`da` ken` taralg`an xali'q do`retpelerinin` biri.

Bul da`stanni'n` do`reliw da`wiri tuwrali' woni' izertlegen ali'mlardi'n` pikirleri ha`r tu`rli. Ayi'ri'm izertlewshiler woni' bizin` yerami'zdan buri'ng`i' da`wirler menen baylani'sti'rsa, yekinshi izertlewshiler bizin` yerami'zdi'n` worta a`sirlerinde yag`ni'y XII-XIV a`sirlerinde do`relgen dep ko`rsetedi. Al, izertlewshilerdin` u`shinshi topari' «Alpami's» da`stani'n XV-XVIII a`sirlerde do`relgen yeposlardi'n` qatari'na kirgizedi.

Qaraqalpaq yeposlari'ni'n` basqalari' si'yaqli' «Alpami's» da`stani' da wo`zinin` bir qatar wo`zgeshelikleri boyi'nsha, ma`selen waqi'yalardi' bayanlaw usi'llari', ayi'ri'm ko`rinislerdi, hallardi', ha`reketlerdi su`wretlew ta`rtipleri, segiz ha`m a`sirese won bir buwi'nli' qosi'q qatarlari'ni'n` ko`plep ushi'rasatug`i'n til faktleri bul da`stanni'n` teginde tu`rkiy xali'qlari'ni'n` jazba a`debiyati' menen baylani'sta qa`lipleskenligin an`g`aradi'.

«Alpami's» da`stani'ni'n` basqa tu`rkiy xali'qlari'ndag`i' versiyalari'ni'n` ishinde qaraqalpaq versiyasi' yen` birinshilerden boli'p XIX a`sirde xatqa tu`sirildi ha`m wo`z aldi'na kitap boli'p XX a`sirde A.Divaev ta`repinen Tashkent qalasi'nda basi'p shi'g`ari'ldi'.

A.Divaevti'n` ko`shirip ali'wi'ndag`i' qoljazba «Alpami's» da`stani' woni'n` ha`zirgi ku`ndegi bizge ma`lim tu`ri menen sali'sti'ri'p qarag`anda, pu`tin yemes. Bul qoljazbada da`stanni'n` birinshi bo`limnin` qi'sqa mazmuni' bayanlang`an. Quri'li'si' ha`m mazmuni' boyi'nsha bul nusxada wori'n alg`an wo`zgeshelikler professor İ.T.Sag`i'tovti'n` jumi'si'nda atap ko`rsetilgen.

Birinshi betten arabsha suli'w jazi'w menen qami's qa`lem menen bir yari'm qatarg`a jazi'lg`an mi'naday so`zler bar`

«Buri'ng`i' wo`tken zamanda Baysi'n degen yerde wo`tka`n Alfami'sh bati'rdi'n` tarif hikayati' wa ha`m a`ybati'dur». Sa`l to`merikte yeski rus afavitinde «Alpami's bati'r» dep jazi'lg`an. Yekinshi betten da`stanni'n` tiykarg`i' tekstleri mi'naday so`zler menen baslanadi''

«Buri’ng`i’ wo`tken zamanda jiydeli baysi’n yelinde Baybo`ri, Baysari’ yeki ten`les bay yedi, to`rt tu`ligi say yedi»…

Qoljazbada da`stanni’n` teksti Alpami’sti’n` wo`zinin` hayali’ Barshi’ndi’ ali’p qalmaqlardi’n` yelinen wo`z yeline qayti’p kelgenin ha`m sog`an baylani’sli’ berilgen toy saltanatlari’n bayanlag`an mi’naday so`zler menen tamamlanadi’` «Woti’z ku`n woyi’n, qi’ri’q ku`n toyi’n qi’ldi’, xudani’ bir bildi. Ra`su`lni ba`rhaq bilib, bul qi’lg`an ishla`rine shu`krana qi’li’b murad maqswdine yetdi, ha`mme muradi’na yetdi, wa`lla`hu alam bissawab».

İlimpaz wo`z miynetinde A.Divaev ta`repinen jazi’p ali’ng`an qoljazbadag`i’ tillik wo`zgesheliklerge toqtap wo`tedi.

«Shora bati’r» da`stani’ni’n` nusxasi’ qaraqalpaqlar arasi’nda bul da`stan «Yer Shora» dep ataladi’. Wol tu`rkiy xali’qlar arasi’nda ken` tarqalg`an boli’p, ji’rawlar ta`repinen qobi’z ja`rdeminde ji’rlang`an. Qaraqalpaq folklori’n izertlewlshiler bul da`stanni’n` do`reliw da`wirin XV-XVI a`sirler dep ko`rsetedi. Bunday shamalawlar da`stanni’n` wo`zinde wori’n alg`an bir qatar mag`li’wmatlar menen baylani’sli’ bolg`an tariyxi’y ha`diyseler tuwrali’ ji’rlanadi’.

Soni’n` menen birge bul da`stanni’n` tilin toli’g`i’ menen woni’n` do`reliw da`wirlerine jatqari’wg`a bolmaydi’. Bul nusxada a`dewir yerterektegi ha`m sonday-aq son`g`i’ a`sirlerdegi yelementlerdi ko`remiz. Ma`selen, wormanbet biy antroponimi, toponimlerden Peterburg so`zleri t.b.

«Yer Shora» da`stani’ da «Alpami’s» da`stani’ si’yaqli’ yen` birinshi ma`rtebe XIX a`sirdin` aqi’ri’nda jazi’p ali’ni’p, woni’n` qaraqalpaq tilinen rus tiline qara so`z benen awdari’lg`an mazmuni’ ha`m wog`an A.Divaev ta`repinen berilgen geypara tu`sindirmeler menen «Trudi’ wobshestva izucheniya Kirgizsokgo kraya» degen toplamni’n` 1922-ji’lg`i’ u`shinshi shi’g`ari’li’wi’nda 117-126-betlerinde basi’p shi’g`ari’ldi’. Al bul da`stanni’n` arab alfavitinde jazi’p ali’ng`an qaraqalpaq tilindegi tekstti basi’p shi’g`ari’lmadi’ ha`m woni’n` tili yelege deyin izertlew wobekti bolg`an joq.

«Yer Shora»ni’n` bul qoljazbasi’ a`dette A.Divaev nusqasi’ dep ju`ritilse de, joqari’da so`z yetilgen «Alpami’s» da`stani’ni’n` nusqasi’nan pu`tkilley basqasha. «YerShora» basqa adam ta`repinen basqa pocherk penen jazi’lg`an, bul nusqani’n` xati’ suli’w, ani’q, qami’s qa`lem menen, qara si’ya menen nastali’q xati’nda jazi’lg`an, buni’ jazg`an adam jaqsi’ sawatli’, sol gezdegi a`debiy tilin jaqsi’ bilgen.

Da`stanni’n` teksti barli’g`i’ boli’p won bir betke jazi’lg`an. Da`stanlardi’n` qoljazbalari’ Qaraqalpaqstandag`i’ worayli’q ma`mleketlik arxivinde saqlanbaqta.

«Yedige» da`stani’ni’n` nusqasi’.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n` yen` su`yikli da`stanlari'ni'n` biri «Yedige»nin` teksti de yen` birinshi reet joqari'da ati' atalg`an rus ali'mi' İ.A.Belyaev ta`repinen 1903-ji'li' arab alfavitinde 1917-ji'li' Ashxabadta basi'p shi'g`ari'ldi'.

İ.A.Belyaev «Oktyabrge deyingi da`wirdegi watanlas tyurkologlardi'n` bibliografiyali'q so`zlerinde» keltirilgen mag`li'wmatlar boyi'nsha 1901-1905 ji'llarda Sankt-Peterburg universitetinin` shi'g`i's tilleri fakultetinin` studenti, ataqli' tyurkolog professor P.M.Melioranskiydin` sha`kirti bolg`an. İ.AyuBelyaev P.M.Melioranskiy usi'ni'si' boyi'nsha 1903-ji'li' worta ha`m Shi'g`i's Aziyani' tariyxi'y, arxeologiyali'q, lingvistikali'q ha`m yetnografiyali'q ta`repten izertleytug`i'n rus komiteti ta`repinen qaraqalpaq tilin u`yreniw ushi'n Tu`rkstang`a jiberildi. 1905-ji'ldan baslap Tu`rkstanni'n` Zakaspiy u`lkesindegi xali'q uchilishelerinin` inspektori' boli'p xi'zmet isleydi. 1906-ji'ldan baslap Tu`rkstan mug`allimler seminari'nda sart ha`m parsi' tillerinen sabaq beredi. Shi'g`i'sti'n` arxeologiyasi'n, tariyxi'n su`yiwshilerdin` Zakaspiy krujogi'ni'n` ag`zasi' boldi'. Tu`rkmen tilinin` birinshi grammasi'n ha`m russha-tu`rkmenshe so`zliktin`, sonday-aq sart tilinin` u`yreniwshiler ushi'n qollanbani'n` avtori'. Worta Aziya paleografiyasi', Zakaspiy woblasti'ni'n` bilimlendiriw tariyxi' menen ha`m folklorli'q-materiallardi' ji'ynaw menen shug`i'llang`an.

İ.A.Belyaev qaraqalpaqlar arasi'nda bolg`an gezinde ju`da` a`hmiyetli til materiallari'n beretug`i'n qaraqalpaqlardi'n` ma`deniy miyraslari'n ji'ynadi' ha`m jazi'p aldi'. Wolardi'n` ishinde Bedaqti'n` «Shejire» shi'g`armasi'nan u`zindi, qaraqalpaq xali'q da`stani' «Yedige», «Qoblan» da`stani'ni'n` bir bo`legi, liro-epikali'q ha`m diniy-qaharmanli'q da`stanlar bolg`an «Yusipbek», «Baba-Ra`wshan» qi'ssalari'nan u`zindiler ha`m tu`rkmen shayi'ri' Maqti'mquli' qosi'qlari'nan u`zindiler bar. Bul nusqalardi'n` arasi'nda «Yedige» da`stani'ni'n` teksti biz ushi'n za`ru`r materiallardan ibarat.

«Yedige» da`stani' S.E.Malovti'n` ko`rsetiwinshe, İ.A.Belyaev ta`repinen Shi'mbayda qaraqalpaq ji'rawi'nan jazi'p ali'ng`an.

Da`stanni'n` qoljazbasi' Rossiya İlimler Akademiyasi'ni'n` Shi'g`i'stani'w instituti'ni'n` Leningrad bo`liminin` kitapxanasi'nda shi'g`i'sti' izertlewshiler arxivinde №108 fondta saqlanadi'. Usi' qoljazba boyi'nsha da`stanni'n` teksti arab alfavitinde basi'li'p shi'qti'.

«Yedige» da`stani'nda tariyxi'y tuyg`i'dan qarag`anda XIV a`sirdin` aqi'ri'ndag`i' XV a`sirdin` bas gezlerindegi waqi'yalar su`wretlenedi ha`m woni'n` do`reliw da`wiri si'pati'nda XIV a`sirler yesaplanadi'. Bul boljawlardi' tasti'yi'qlaytug`i'n birqatar detallar da`stanni'n` wo`zinde de wori'n alg`an. Ma`selen, da`stanni'n` belgili qaharmanlari' si'pati'nda tariyxta ma`lim adamlardi'n`, Shash Temir, Toqtami's, yedigelerdin` ha`m qaraqalpaq ji'rawi' Soppasli' ji'rawdi'n` qatnasi'qlari' h.t.b.

Da`stanni'n` teksti wog`ada bay til materiallari'na iye. Woni'n` tilinde, usi' si'yaqli' basqa da xali'q da`stanlari'ndag`i'day XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiy tilinin` u`lgisi tulg`alang`an.

Tekst yedige menen Toqtami's a`skerlerinin` arasi'ndag`i' uri'sti', bundag`i' yedigenin` Toqtami'sti' wo`ltirip woni'n` worni'na nog`ayli'g`a xan boli'wi'n su`wretlew menen tamamlanadi'.

«Qoblan» da`stani'ni'n` nusqasi'. Bul da`stan da yen` birinshi reet İ.A.Belyaev ta`repinen arab alfavitinde jazi'p ali'ndi'. Da`stanni'n` teksti tuwrali' İ.A.Belyaev bi'lay dep jazadi'. «Orintalistlerdin` di'qqati'na usi'ni'li'p woti'rg`an shi'g`i'sti'n` arxeologiyasi'n ha`m tariyxi'n su`yiwshilerdin` Zakaspiy krujogi' ag`zalari'ni'n` ma`jlisleri ha`m bildiriwlerinin` protokollari'ni'n` to`rtinshi shi'g`ari'li'wi'na tek g`ana qaraqalpaq tekstleri, qoljazbalardi'n` kopiyalardi' kirdi, atap aytqanda` 1) «Yedige ha`m Toqtami's haqqi'nda ji'r», 2) «Qaraqalpaqlardi'n` shejiresi» A`miwda`rya bo`limindegi Qon`i'ratta qaraqalpaq ji'rawi'ni'n` awzi'nan jazi'p ali'ng`an ha`m Xiywani'n` qi'pshaq awi'li'nda jasawshi' qaraqalpaqti'n` keneges uri'wi'nan İmamqul degen adamnan jazi'p ali'ng`an. «Qoblan» poemasi'ni'n` bir babi'. Menin` Zakaspiy woblasti'nan ketiwime baylani'sli' «Qoblan» poemasi' toli'q basi'p shi'g`ari'w mu`mkinshiligi bolmadi'. Lekin bul poemani'n` ilim ushi'n pu`tkilley jog`ali'p ketpewi ushi'n woni'n` tu`p nusqasi' men ta`repten 1917-ji'ldi'n` 29-aprelinde İlimler Akademiyasi'ni'n` jani'ndag`i' Aziya muzeyine jiberildi.

Ko`rsetilgen qoljazba ha`zirgi waqi'tta Rossiya İlimler Akademiyasi'ni'n` Shi'g`i'stani'w instituti'ni'n` arxivinde saqlanadi'.

«Qoblan» a`stani' bul nusqada wo`zinin` mazmuni' jag`i'nan toli'q qamti'lmag`an, wonda da`stanni'n` bir bo`legi g`ana wori'n alg`an. Bul bo`limde zali'm, ma`kkar Aqshaxanni'n` sol waqi'tta uri'sta wo`lsin degen pikir menen Qoblandi' Azawli' yeline zorlap, aldap jibergeni ha`m Qoblanni'n` Azawli'ni'n` patshasi' Ko`bikli menen uri'si', woni' jen`ip wo`z yeline qayti'p keliwi, sonday-aq qayti'p kelgennen son` wo`z yelin Aqshaxanni'n` xarap qi'lg`ani' ushi'n Alshag`i'r xannan wo`sh alg`ani' bayanlanadi'.

Tili jag`i'nan «Qoblan» da`stani'ni'n` nusqasi' qaraqalpaq awi'zeki so`ylew tilinin` normalari'na ju`da` jaqi'n turadi'.

Bul jaqi'nli'q yen` aldi' menen, ko`p sanli' so`zlerdin` qaraqalpaqlardi'n` so`ylew normalari' boyi'nsha grafikali'q beriliwi yag`ni'y jazi'li'wi', wolar tradiciyali'q kitabiy formalardan aytarli'qtay ayi'rmag`a iye. Ko`rsetilgen ayi'rmalar mi'naday bir qatar so`zlerdin` jazi'li'wlari'nda sa`wlelengen` joli' (30), jeti (45), ji'lqi' (50), basqa, bul so`zlerdin` tradiciyali'q kitabiy formalari' yoli', yetti, yi'lqi', bashqa t.b.

XIX a`sirdin` aqi'ri'nda, XX a`sirdin` basi'nda jazi'lg`an ra`smiy hu`jjetler.

Ra`smiy hu`jjetlerdin` ishinde XVIII a`sirdin` jazba yestelikleri bolg`an «Ahidnama» dep atalg`an qaraqalpaq hu`jjetleri, XIX a`sirdin` wortasi'nda jazi'lg`an «Orenburg hu`jjetleri» dep atalg`an hu`jjetler ha`m XIX a`sirdin` aqi'ri'nda XX a`sirdin` basi'nda jazi'lg`an hu`jjetlerdin` u`lgileri bar.

XX a`sirdin` aqi'ri'nda XX a`sirdin` basi'nda jazi'lg`an ra`smiy hu`jjetlerdin` ishinen barli'g`i' boli'p 8 hu`jjet tan`lap ali'ndi'. Wolardi' ta`rtiplewde Rim ha`m arab cifrlari' qollani'ldi'. Rim cifri' menen bas hu`jjetlerdin` ta`rtibi ko`rsetildi, al bas hu`jjetlerdin` bir qatari'ni'n` sostavi'na kiretug`i'n mayda hu`jjetlerdin` ta`rtibi arab cifri' menen belgilendi.

Ra`smiy hu`jjetlerdin` bul topari'na mi'nalar kirgizildi`

I. Jer ma`selesine baylani'sli' A`miwda`rya bo`liminin` basli'g`i'ni'n` ati'na jazi'lg`an Bahawaddin iyshanni'n` arzasi'~

II. Qon`i'ratli' Allaniyaz Qoshmuhammed (iyshanni'n` arzi') li'ni'n` To`remurat atali'q Matay uli' ta`repinen berilgen ba`lent qag`az~

III. A`miwda`rya bo`liminin` basli'g`i' polkovnik Galkinnin` adamlarg`a wo`lim jazasi' beriw boyi'nsha ma`selege baylani'sli' Xiywa xani'na jazg`an xati'.

IV. A`miwda`rya bo`liminin` basli'g`i'ni'n` ati'na Shi'mbay uezdindegi won boli's qolasti'ndag`i' puqaralardi'n` ati'nan patshali'q jerden woni'n` sho`binen paydalani'w boyi'nsha jazi'lg`an arza.

V. Shi'mbay uezdinin` Talli'q boli'si'nan 2 adam patshali'q dumaxanani'n` ag`zali'g`i'na saylaw ushi'n berilgen rekomendaciya.

VI. Shi'mbay uezdinin` qazi'si' Qoshmuhammed Serkebay uli'ni'n` awi'li' puqaralari'na jazg`an povestkalar, wolar 16 povestkadan ibarat.

VII. Shi'mbay uezdinin` basli'g`i'ni'n` ati'na yeshim boli'si'ni'n` to`rtinshi awi'li'ni'n` puqaralari'ni'n` ati'nan suw dawi'na baylani'sli' jazi'lg`an arza.

VIII. Shi'mbay uezdindegi yeshim boli'si'ni'n` basqari'wshi'si' woraz atali'qti'n` adamlarg`a payda sherikke ha`m procentke qari'z bergen aqshalari' jazi'lg`an qazi' xatlari'ni'n` da`pteri. Bul da`pterge 116 mayda hu`jjetler kiredi.

Ko`rsetilgen da`pterdegi mayda hu`jjetler arab cifri' menen ayi'ri'm nomerlerdi, al wondag`i' da`slepki 9 hu`jjet da`pterden bo`lek jazi'lg`ani' ushi'n wolardag`i' tekstlerdin` jaylasi'wi'na qaray ha`r bir qatari' ayi'ri'm nomerlenip berildi. Qalg`an hu`jjetlerdin` ha`mmesi bir da`pterge ja`mlengen, bundag`i' ha`r bir hu`jjet nomerlendi, wolardi'n` tekstlerinin` qatarlari' ayi'ri'p ko`rsetilgen joq.

Jeke avtorlardi'n` shi'g`armalari'ni'n` shi'g`armalari'ni'n` nusqalari'nan joqari'da ayti'lg`ani'nday XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'nan A`jiniyaz benen Berdaqti'n` bir qatar shi'g`armalari'ni'n` nusqalari' g`ana saqlang`an. Solardi'n` ishinen bir pu`tin tutasli'g`i' ha`m

quni’ jag`i’nan Berdaqti’n` «Shejire» shi’g`armasi’ ayri’qsha wori’ng`a iye yekenligin ilimpaz wori’nli’ si’patlap bere alg`an.

II bap. H.Hamidov – Shi'g`i's tillerindegi jazba da`rekler ha`m XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati'

1. Qaraqalpaq a`debiyati' tariyxi'nda shi'g`i's tilindegi jazba da`reklerdin` tutqan worni'.

Ha`r qanday xali'qti'n` wo`zligin an`latatug`i'n, ma`deniyati'n tani'tatug`i'n bul wo`z xalqi'ni'n` a`debiyati' boli'p yesaplanadi'. A`debiyat wo`z adep ha`m iyat degen yeki so`zdin` birikpesinen payda bolg`an bolsa, bu`gingi ku`nge kelip a`debiyat wo`zinin` bir qansha rawajlani'w, jan`ari'w, jan`alani'w basqi'shlari'n basi'nan keshirdi. Bunda a`lbette janku`yer a`debiyatshi'lar, ulli' tulg`alardi'n` xi'zmetleri u`lken. Na`jim Da`wqaraev bi'lay degen yedi` «A`debiyat maydani'nda birinshi boli'p ha`reket yetiwshiler heshqashan umi'ti'lmaydi', wolardi'n` ati' talanti'ni'n` qanday da`rejede boli'wi'nan g`a`rezsiz tariyxta sin`ip qala beredi»[1]. Mine usi'lay yeken a`debiyatta wo`z worni'na iye ha`r qanday shaxs da`wirler wo`tse de, ji'llar wo`tse de a`debiyati'ni'n` tariyxi' menen ma`n`gi saqlani'p qala beredi. Belgili grek dani'shpanlari'ni'n` biri` «Ha`riptin` basi' a`lip, wonnan keyin – tariyx. Yen` da`slep so`z u`yren, wol seni pu`tkil du`nya menen baylani'sti'radi'. Wonnan keyin tariyxti' u`yren. Wol sag`an kim jaqsi', kim jaman, kim haq, kim nahaq yekenligin tani'sti'radi'»[2]-deydi. Tariyx ilimleri anasi' bolg`ani' ushi'n woni' tek so`z ilimi g`ana tirilte ai'wi' mu`mkin. Filologiya (so`z) ilimi rawajlanbag`an jerde tariyx ta rawajlana almaydi'. Tariyxi' rawajlanbag`an jerde filologiyag`a da jol joq. Tariyx wo`zi ha`mme na`rsege gu`wa, tariyx haqi'yqatli'g`i' so`yleydi, haqi'yqatli'qti' ashi'p beredi, solay yeken ha`r na`rsenin` wo`z tariyxi' bolg`ani'nday bu`gingi ku`ndegi a`debiyatti'n` da wo`z tariyxi', qa`liplesiw jollari', rawajlani'w basqi'shlari', rawajlani'w tariyxi' – tariyx arqali' ashi'ladi'.

Filologiya ilimlerinin` doktori', professor K.Mambetov bi'lay dep jazadi'` Ustazi'm akademik Marat Nurmuhammedov` «Qaraqalpaqlardi'n` wo`zine ta`n bolg`an tariyxi' tek filologiya ilimi arqali' g`ana sheshiledi. Sebebi, bizde jazba a`debiyat, jazba tariyx saqlanbag`an. Al, jazba tariyxi' saqlanbag`an xali'qlar folklorli'q ha`m a`debiy miyraslarg`a ju`ginbesten ilaji' joq. Wo`ytkeni tariyxti'n` wo`zi saqlap qala aladi'» -dep aytqan yedi. Sol pikir wog`ada duri's boli'p shi'qti'. Ha`zir wo`z tariyxi' toli'q saqlanbay qalg`an ko`pshilik xali'qlar wo`z tariyxi'n tariyxi'y filolologiyali'q bag`darda izertlemekte».

Bu`gingi ku`ni` awi'zeki` xali'q do`retpelerinin` miyraslari'n di'qqat penen woqi'p ko`rgen adam wolarda u`lken yeki sag`ani' ko`redi.

---

[1] Da`wqaraev N. Shi'g`armalari'ni'n` toli'q ji'nag`i'. II tom. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1977, 5-bet.
[2] Ma`mbetov K. Qaraqalpaqlar tariyxi' ilimiy izertlew. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1993, 3-bet.

Birinshi, milliy derekler, yag`ni'y xali'qti'n` awi'zeki a`debiyati'ni'n` sha`shmeleri bolsa, yekinshisi, a`debiyati'mi'zda rawajlandi'ri'p, woni' mazmun, forma jan`a usi'llar menen bayi'ti'p ka`malatqa jetkergen jazba a`debiy sha`shmeler bolg`ani'n moyi'nlamawg`a bolmaydi'. Sebebi, haqi'yqi'y iskusstvo tek g`ana wo`zinin` milliy tami'rlari'nan azi'qlani'w menen sheklenbeydi, soni'n` menen birge wol basqa xali'qlardi'n` ma`deniyatlari'ni'n` bayli'g`i'na da azi'qlanadi'. A`debiyati'mi'zdi'n`, soni'n` ishinde XIX a`sirdegi a`biyati'mi'zdi'n`, woni'n` basli' derekleri jo`ninde arnawli' tu`rde usi' ku`nge deyin birde jumi's islengen joq yedi. Belgili ilimpaz Hu`sniddin Hamidov bolsa sol jazba poeziyami'zdi' basqa tu`rkiy, shi'g`i's xali'qlari' menen baylani'sli' tu`rde sali'sti'radi'. Usi' miynettin` bir bo`limin ali'p wog`an ko`rkem analiz jasaymi'z. Solay yeken, yendi biz pikirlew ju`rgiziwler menen sol a`debiyati'mi'zg`a na`zer awdarmaqshi'mi'z. Yendi biz birinshiden jazba a`debiy derekler degende nenii ko`zde tutami'z? Usi' ku`nge deyingi qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` tariyxi'na baylani'sli', sonday-aq wo`tken a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'nan A`jiniyaz, Berdaq ha`m basqa da bir qatar shayi'rlardi'n` sonday-aq sovet da`wirindegi shayi'rlardan Ayapbergen Muwsaev, Seyfulg`abit Ma`jitov, Abbaz Dabi'lovlardi'n` ko`rkem do`retpelerin tekseriwge bag`i'shlang`an ilimiy jumi'slarda «Shi'g`i's a`debiyati'ni'n` ta`siri» degen so`zler ko`p ayti'ladi'. H.Hamidovti'n` bul miynetinde to`mendegidey mazmundag`i' bir qatar sorawlarg`a juwap ali'wi'mi'zg`a boladi'.

- Shi'g`i's a`debiyati' degen ne?

- Kim ha`m qanday derekler, wolardan qandaylari' qaraqalpaqlar arasi'nda boldi'?

- wolardi'n` xali'q an`i'na, shayi'rlardi'n` do`retiwshiligine sin`isiw processleri qalay ju`zege keldi?

Bul degen so`z – qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` jazba dereklerin ashi'p beriw na`tiyjesinde a`debiy ta`sirler ma`selesin ayqi'nlasti'ri'w.

Qaraqalpaq xalqi' regionli'q jaylasi'wi' jag`i'nan bir qansha ma`mleketler menen shegaralas ha`m awqamlas boli'p jasap kiyati'rg`an qarapayi'm xali'q. Akademik M.Nurmuhammedov wo`zinin` rus ha`m qaraqalpaqlardi'n` ma`deniy baylani'slari'na bag`i'shlang`an miynetinde «XII a`sirdegi qaraqalpaq qa`wimleri ruslardi'n` a`skeriy awqamlasi' boli'wi' menen bir qatarda ma`deniy tariyxi'nda da u`lken wori'n iyeleydi»[1] dep tuwri' ko`rsetken yedi. Demek bul ba`lki, tek qaraqalpaq shayi'rlari' g`ana yemes, al worta Aziya, Qazaqstan, Volga boyi' xali'qlari'ni'n` a`debiy, ma`deniy miyraslari'na baylani'sli' ayti'li'p ju`rgen «shi'g`i's a`debiyati', shi'g`i's ma`deniyati', ilimi» degen ug`i'm ilimde bekkem wori'n ali'p kiyati'r. Bulay atawi'ni'n` da, bulay dan`q tarati'wi'ni'n` da wo`zine ta`n jollari', sebepleri bar. Nege degende ha`r qanday xali'q, ha`r qanday millet a`tirapqa qarap, aldi'-arti'na na`zer taslap jasaydi', bul degenimiz ha`r qanday xali'qti'n` qaysi' tarawi' da qon`si' xali'qlari'

[1] M.K.Nurmuhammedov. İz istorii russko-karakalpakskix kulturni'x svyazey. İzd. «Fan», 1974, str 8-9

ma`deniyati’, iskusstvosi’na qarap u`lgi ali’p, na`r ali’p, sali’sti’rmali’ tu`rde rawajlandi’ri’p baradi’, solay yeken, qaraqalpaq xalqi’ da «birewden aldi’n, birewden keyin degendey» - wo`z qardash ma`mleket xali’qlari’ menen ten` qa`dem taslap, wo`zinin` tariyxi’y rawajlani’w jollari’n basi’nan keshirip kiyati’r.

Qaraqalpaq a`debiyati’ tariyxi’ni’n` a`hmiyetli ma`selelerinen bolg`an woni’n` jazba dereklerin ani’qlaw ushi’n, usi’g`an baylani’sli’ a`yyemgi waqi’tlardan XIX a`sirge deyingi da`wirde worta Aziyada, jaqi’n ha`m worta shi’g`i’s yellerinde arab, parsi’-ta`jik ha`m tu`rkiy tillerinde do`retilgen jazba miyraslarg`a qaraqalpaqlardi’n` qatnasi’n ani’qlaw ushi’n, joqari’da ayti’lg`ani’nday qaraqalpaq xalqi’ni’n` wo`zinin` tariyxi’ haqqi’nda so`z ju`rgiziw za`ru`r. İlimpazlardi’n` ayti’wi’na qarag`anda qaraqalpaqlardi’n` tiykari’n tu`rkler quraydi’, biz tu`rkiy xali’qlardan payda bolg`anbi’z. Arg`i’ atami’z tu`rk bolg`an worta Aziya qurami’na kiriwshi qaraqalpaq xalqi’ yerte da`wirlerden-aq ko`p qi’yi’nshi’li’qlar ko`rip, ko`ship qoni’slasi’p, bu`lginshilik si’yaqli’ ko`rgiliklerdi ko`rip jasag`an xali’q boli’p sanaladi’, yendi usi’lay yeken xali’qti’n` siyasiy-ja`miyetlik, yekonomikali’q jag`dayi’ usi’lay yeken woni’n` ma`deniy, iskusstvoli’q jag`dayi’ qalay bolsi’n a`lbette. Bulda ala sapi’ran, qi’yan-kesti, ko`p jog`alti’wlar bolari’ so`zsiz. Degen menen qaraqalpaq xalqi’, qaysi’dur dani’shpan, xali’q ko`ship, da`wirler wo`tisip, zaman wo`zgeriwi mu`mkin, lekin hesh bir xali’qti’n` ma`deniyati’, tariyxi’ heshqashan jog`almaydi’, joyti’lmaydi’, wo`shpeydi, a`wladtan-a`wladqa a`debiy miyras boli’p jetip keledi degen yedi. Usi’ danali’q so`zdin` ayqi’n mi’sali’ boli’p woti’r. Nege desen` xalqi’mi’zdi’n` wo`tmishin da`liylleytug`i’n, a`debiy shi’g`armalari’mi’z, tariyxi’y kitaplari’mi’z neshshe xan qa`wimlerinin` worta Aziyag`a, Aral ten`izine, wonnan ari’ Bati’s yevropag`a qaray ko`shiwi, V a`sirdin` wortalari’nan baslap Arqa Hindistan ha`m shi’g`i’s Tu`rkistang`a deyingi arali’qta hu`kimdarli’q qi’lg`an yeftalitlerdin` u`stemligi bul jerdegi xali’qlardi’n` yetnogenezinde wori’n alg`ani’ ma`lim. Bunnan keyingi da`wir worta Aziyani’ ha`m basqa da ko`p yellerdi arablardi’n` jawlap ali’p islam dinin yendiriwi menen, na`tiyjede arablar basi’p alg`an jaylarda «musi’lman ma`deniyati’» degen atalatug`i’n ma`deniyatti’n` tarqali’wi’ ha`m rawajlani’wi’ menen xarakterlenedi. Arab xalifatli’g`i’ni’n` bizin` worta Aziya ha`m woni’n` a`tirapi’ndag`i’ xali’qlarg`a yetken u`stemligi, a`debiyati’na, ma`deniyati’na ta`siri uzaq ji’llar dawam yetken. Yeki a`sir dawami’nda tikkeley u`stemlik su`rgen arab xaliflerinin` da`wirinde worta Aziya, Qazaqstan, Volga boyi’ ha`m basqa da rayonlardag`i’ parsi’-ta`jik ha`m tu`rkiy xali’qlari’ wo`zlerinin` tariyxi’nda ju`da` qi’yi’n ha`m a`hmiyetli waqi’yalardi’ baslari’nan wo`tkerdi. H.Hamidovti’n` bul miynetinin` usi’ ati’ atalg`an babi’nda bir qatar tu`rkiy qa`wimlerdin` atlari’ atali’p, wolardi’n` xalqi’mi’z tariyxi’na jetip keliw da`wirleri haqqi’nda so`z yetilgen. Sonday-aq bir qatar tariyxi’y wori’nlar wolardi’n` xalqi’mi’z tariyxi’ndag`i’ a`hmiyeti, tutqan worni’ si’yaqli’lardi’ tariyx penen baylani’sti’ri’p, wondag`i’

jazba dereklerdin` bizge shekem jetip keliw jollari' so`z yetilgen. Bunnan ti'sqari' xalqi'mi'zdi'n` atamasi' «qaraqalpaq» yetnoniminin` payda boli'wi', qaraqalpaq atamasi'ni'n` kelip shi'g`i'w tariyxi' haqqi'nda so`z yetilgen. Biz H.Hamidovti'n` qolg`a ali'p analizlep, ilimiy izertlew yetip islegen jumi'slari'n analizlesek, bir qansha tariyxqa jaqi'n ha`m haqi'yqatli'q duri's bag`dar berilip ati'rg`anli'g`i'n ko`remiz. Nege desen` H.Hamidovtan aldi'n`g`i' ilimpazlar K.Mambetov, Q.Ayi'mbetov, M.Nurmuhammedovlardi'n` pikirleri menen sali'sti'rmali' tu`rde jazi'p, analizlep woti'rg`an bul jumi'si'mi'z, woylaymi'z azg`ana bolsa da H.Hamidov miynetlerin bahalawg`a, qunli'li'g`i'n asi'ri'wg`a ja`rdem beredi dep. Ma`selen K.Mambetov wo`zinin` «Qaraqalpaqlar tariyxi'» dep atalg`an ilimiy izertlew jumi'si'nda qalpaq degen atama yen` birinshi reet IX a`sir dereklerinde ushi'rasadi'. Qaraqalpaq tariyxi'ni'n` belgili izertlewshilerinin` biri R.R.Jdanov arab tariyxshi'lari'nan Abul Fayz Baqaqiydin` tariyxi'y kitabi'nda` Xorezm patshasi' Alti'n Gashti'n` ko`shpeli qa`wimlerden ji'ynap alg`an jeti mi'n` bes ju`z gvardiyasi'ni'n` bolg`anli'g`i'n, woni'n` «Qaraqalpaqlar» dep atalatug`i'nli'g`i'n jazg`anli'g`i'n bayanlap, tariyxi'y derekler menen ko`rsetip wo`tedi.[1] Al H.Hamidov bolsa bi'lay dep ko`rsetip wo`tedi. Ha`zirgi zaman tariyxshi'lari'ni'n` tasti'yi'qlawi' boyi'nsha «qaraqalpaq» so`zinin` «cherni'e kluboki», «qara bo`rikliler», «si'yax qulaxan» tu`rinde ushi'rasi'wi' Aral boyi'n basi'p alg`annan keyin usi' jerdegi ha`m Si'rda`ryani'n` to`mendegi woguz-pecheneg qa`wimlerin, wolardi'n` bas kiyimlerinin` tu`rine ha`m ren`ine qarap atag`an – basi'p ali'wshi' qi'pshaqlardi'n` qollang`an termini boli'p yesaplanadi' dep atap ko`retken. Bul jag`i'nan ali'p qarasaq «qaraqalpaq» atamasi'ni'n` payda boli'w tariyxi' haqqi'nda birqansha an`i'z-a`psana, bir qansha mag`li'wmatlar bar.

İlimpaz kitapti'n` bul babi'nda tiykari'nan aldi'g`a qoyg`an maqseti bul tikkeley arab tilinin` bizin` qaraqalpaq tilimizge ta`siri, woni'n` xalqi'mi'z tariyxi'nda tutqan worni', wondag`i' do`retilgen jazba derekler, ha`m woni'n` a`hmiyeti haqqi'nda ayti'p wo`tpekshi boladi' ha`m wolarg`a ko`rkem analiz jasap, arab tilinde jazi'lg`an do`retpelerdin` nusqalari', avtorlari', do`reliw tariyxi', qaraqalpaq a`debiyati'na ta`siri.

Usi' arablar tilinin` yengiziliwi bul XV a`sirlerge tuwra keledi ha`m usi' XV a`sirge deyingi a`debiyat haqqi'nda ga`p bolg`anda worta Aziya, Shi'g`i's Tu`rkistan ha`m Volga boylari' tu`rkiy xali'qlari' ushi'n belgili da`rejede uli'wma worta bag`i'tta rawajlang`an jalpi' tu`rkiy xali'qlari'ni'n` jazba a`debiyati'ni'n` bolg`ani'n ko`remiz. Wol a`debiyat wo`zinin` xarakteri boyi'nsha son`g`i' da`wirlerdegige qarag`anda xali'qli'g`i' basi'm, tu`rkiy xali'qlari'ni'n` awi'z a`debiyatlari'na a`dewir jaqi'n bolg`ani'n bayqawg`a boladi'. Buni' Mahmud Qashg`ariydin` «Diywan lugat-at-tu`rk» miynetinde keltirilgen ju`da` ko`p sanli' qosi'qlarda, Yusuf Xas Hajibtin` «Qutadg`u bilig» shi'g`armasi'nda, Ahmed Yugnakiydin`

[1] Mambetov K. Qaraqalpaqlar tariyxi' ilimiy izertlew. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1993, 32-33 bet.

«Hibatil haqayi’q» shi’g`armasi’nda, X a`sirde xatqa tu`sirilgen «Oguz nama» a`psanasi’nda, Xorezmiydin` «Muhabbatnama», Ravguziydin` «Qi’ssalil a`nbiyasi’nda», Sayfi Sarayi’ni’n`, Qutb ha`m Shaybaniydin` shi’g`armalari’nda ko`riw mu`mkin. Qaraqalpaqlardi’n` turmi’si’ XV a`sirden keyin ju`da` wo`zgerislerge toli’, bi’layi’nsha qayg`i’li’ desek te boladi’ degen pikirlerdi bildirip wo`tedi H.Hamidov. Nege degende bul da`wirde «tu`rkiy xali’qlari’» dep awqamg`a birlesken` wo`zbek, qazaq, qaraqalpaq xalqi’na da`slep X a`sirde Shi’n`g`i’sxan son` Temirla`n si’yaqli’ tariyxi’y shaxslardi’n` shabi’li’wlari’ tu`rkiy xali’qlari’ni’n` siyasiy, ma`deniy yekonomikali’q turmi’si’nda ju`da` u`lken wori’ng`a iye wo`zgerislerdi payda yetti. Mine usi’ni’n` na`tiyjesinde tu`rkiy xali’qlari’ tarap ketip, ma`deniy turmi’si’ni’n` sayi’zlasi’wi’na ali’p keldi. Na`tiyjede XIV-XV a`sirlerden tap XVIII a`sirge deyingi da`wirde qaraqalpaqlarda jazba a`debiy da`stu`rden ko`re awi’zeki a`debiy da`stu`rdi dawam yetiw ku`shli boldi’.

H.Hamidovti’n` bul mag`li’wmatlari’n biz K.Mambetov pikirlewi, ani’qlamalari’ menen sali’sti’rmali’ tu`rde bul analizlemekshimiz ha`m ayti’lg`an mag`li’wmatlardi’ toli’qti’ri’p barmaqshi’mi’z. «Orta Aziyada jasawshi’ tu`rk tilles xali’qlari’ XIV a`sirden baslap-aq Nog`ayli’ siyasiy awqami’na birigip boli’p, usi’ awqam arqali’ wo`zbek, qazaq, qi’rg`i’z atamalari’ menen bo`linip shi’qqan».[1]

«Xalqi’mi’zdi’n` XVIII a`sirdegi siyasiy-ekonomikali’q turmi’si’ Bati’sta ha`m Shi’g`i’sta azatli’q ushi’n bolg`an gu`restin` na`tiyjeleri XVII a`sirden baslap ja`miyetlik turmi’sti’ u`yreniwdin` keleshek jollari’n belgilewdin` ha`rqi’yli’ jollari’ payda boldi’».[2]

Ko`rip wo`tkenimizdey bul demek xalqi’mi’zdi’n` a`debiyati’ ma`deniyati’ pa`s yeken dep woti’rmastan basqa rawajlang`an xali’qlar a`debiyati’nan na`r alg`anli’g`i’n ko`rinislerin so`z yetip beredi. Na`tiyjede shi’g`i’s xali’qlari’ a`debiyati’ni’n`, ayri’qsha arab ha`m parsi’ ta`jik poeziyasi’ni’n` ta`siri aytarli’qtay sezilerli boldi’. Sovet da`wirine deyingi qaraqalpaqlar arasi’nda taralg`an arab tilindegi kitaplardi’ ko`zden keshirgenimizde mi’naday kartinani’ ko`remiz. Bul kitaplardi’n` negizgi bo`legin diniy mazmundag`i’ a`debiyat quraydi’. Diniy mazmundag`i’ kitaplardi’ islam dininin` tiykari’ bolg`an quran ha`m sog`an baylani’sli’ kitaplar islam dininin` zan`-ni’zamlari’n, qa`delerin bayanlaytug`i’n yuridikali’q xarakterdegi a`debiyat. İslam dininin` teoriyali’q negizin da`liyllewge arnalg`an sxolostikali’q teologiya yag`ni’y shariat ilimi si’yaqli’ toparlarg`a bo`lip qarawi’mi’zg`a boladi’. Qaraqalpaq xalqi’ni’n` diniy ta`liymatqa qarsi’ gu`reskenligin da`liyllewshi mi’sallar xali’q awi’zeki a`debiyati’ u`lgilerinde ko`riwimizge boladi’. Ma`selen xali’q yeposi’ bolg`an «Qoblan» da`stani’nda beriledi`

İymani’n`di’ ayt, dedi.

Kaliyma qaytar sen dedi.

---

[1] Japaqov N., Mambetov K., Sultanov Q., Karimov A. Qaraqalpaq a`debiyati’ tariyxi’. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1983, 47-bet.

[2] Sonda, 66-bet.

Ko`bikli turi’p so`yledi
Kaliyma degen nemene,
Qay xani’n`ni’n` ati’ yedi?
Hadal awzi’mdi’ haramlap
Kaliyman`di’ aytpaspan.

Mine bul qaharmanli’q da`stanlari’mi’zda da berilgen bolsa, XIX a`sirdegi klassik shayi’rlari’mi’z do`retiwshiliginde de dinge qarsi’ pikirler beriledi. Ma`selen Berdaqti’n` «Wo``mirim» qosi’g`i’nda`

Won jasi’mda woqi’p qa`lam
Jas u`lkenge berdim salam.

dep wo`zi qa`lemese de medresege talaban boli’p bari’wg`a umti’lg`anli’g`i’n aytsa «İzler yedim» dep atalg`an qosi’g`i’nda`

Zaman qi’ynap tur adamdi’
Hidayani’ izler yedim.

Sonday-aq, H.Hamidov usi’ mag`li’wmatlari’na qosa arab tilinde bir neshe grammatikali’q, lingvistikali’q, ha`r tu`rli tarawlarg`a baylani’sli’ kitaplardi’n` taralg`anli’g`i’n ayti’p wo`tedi. Wolarg`a ayri’qsha toqtap wo`tetug`i’n bolsaq` Zamahshariydin` grammatikasi’, Saadiy Sheraziydin` «Gu`listan» si’yaqli’ shi’g`armalari’, leksika tarawi’ boyi’nsha «Axtariy ka`biyr» dep atalg`an arab tu`rk so`zligi, mine bunday lingvistikali’q kitaplardan basqa matematika` bug`an wo`zimiz A`jiniyaz Qosi’bay uli’nda ushi’ratami’z.

Qi’ya bag`i’p menin` jani’mdi’ ali’p
Ju`z mi’n` jilwa menen shi’g`ar go`zzallar.

Medicina` İbn Sinoni’n` «Kitab a`t taqsiyim fiy ulwom ul-agliya» dep atalg`an miyneti`

Tariyx` Abulg`azi’ Bahadi’rxanni’n` «Shajaroi turk» miynetlerin atap wo`tsek boladi’. Sonday-aq jazi’wshi’ H.Hamidov XIX a`sirdegi teren` bilimli qaraqalpaqlardi’n` arasi’nda da a`melde qollani’lg`an ilimiy miynetlerdin` wori’n ali’wi’ ni’zamli’ jag`day yedi. Solardan medicinag`a baylani’sli’ Shayx Daut a`z zariyr a`l-Antakiydin` «Ziyrek adamlar ushi’n a`jayi’p bilimlerdi wo`zinde ja`mlegen mag`li’wmatlar» dep atalg`an miynetine analiz jasap wo`tedi ha`m wondag`i’ danali’q so`zlerdi keltirip wo`tedi. Sonday-aq Zamaxshariydin` do`retiwshiligine de toqtap wo`tken, bir qatar do`retpelerinin` atamalari’n ko`rsetip berip wolarg`a si’patlamalar bergen. Qoljazba nusqalari’nda atap ko`rsetken. Bul da ilimpazdi’n` teren` izleniwshiligi, ilimiy tiykarda sawatli’li’g`i’, ta`jiriybeliliginen derek beredi, bul a`lbette a`debiyat tariyxi’ ushi’n a`hmiyetli.

Juwmaqlap atyqanda H.Hamidovti’n` usi’ «Shi’g`i’s tillerindegi jazba derekler» dep atalg`an miynetindegi jazi’wshi’ni’n` bergen mag`li’wmatlari’ ha`m pikirlerine analiz jasadi’q.

Ha`r qanday xali’q wo`z a`debiyati’ menen g`ana qunli’ degenimizdey bul jazi’wshi’mi’zda a`debiyati’mi’zdi’n` usi’ qunli’li’g`i’na u`les qosti’, qun qosti’, nege degende jazi’wshi’ aytqan pikirlerdin` barli’g`i’ da da`liyllengen tariyx ta`repinen so`ylengen mag`li’wmatlar boli’p yesaplanadi’. Woylaymi’z, H.Hamidov ha`r qalay bizin` a`debiyati’mi’zg`a, ma`deniyati’mi’zg`a jeterli da`rejede kereginen arti’q ta u`les qosqan ilimpaz boldi’.

H.Hamidov ha`m XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati' tariyxi'

Qaraqalpaq a`debiyati' tariyxi'n u`yreniwde H.Hamidovti'n` miynetleri u`lken a`hmiyetke iye.

H.Hamidov qaraqalpaq tilinin` tariyxi', tu`rkiy jazba yesteliginin` tilin, Mahmud Qashg`ariydin` «Devan lug`at-it turk» miynetinin` tilin, XIII-XV a`sirlerdegi woguz-qi'pshaq jazba yesteliklerinin` tilin, XVIII-XIX a`sirdegi hu`jjetlerdin` tili, XX a`sirdegi qaraqalpaq klassik shayi'rlari'ni'n` shi'g`armalari' tilin arnawli' izertlegen.

H.Hamidovti'n` «Qaraqalpaq tili tariyxi'ni'n` wocherkleri», «Yeski qaraqalpaq tilinin` jazba yestelikleri», «Shi'g`i's tillerindegi jazba derekler ha`m XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'» degen miynetleri qaraqalpaq tilinin` tariyxi'n u`yreniwde bahali' miynet yesaplanadi'.

H.Hamidovti'n` «Shi'g`i's tillerindegi jazba derekler ha`m XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'» miyneti No`kis «Bilim» baspasi'nda 1991-ji'li' basi'li'p shi'qti'.

Bul miynet XIX a`sirde xalqi'mi'z arasi'nda ken`nen taralg`an arab, parsi' ha`m tu`rkiy tillerindegi ko`p g`ana jazba dereklerge filologiyali'q si'patlama berilip, wolardi'n` ma`deniyati'mi'zg`a, a`debiyati'mi'zg`a jasag`an ta`sirleri izbe-iz ha`m programmali'q jobada analizlengen. Bul kitap wo`zinin` maqseti ha`m mazmuni' boyi'nsha XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati'ndag`i' a`debiy ta`sirler problemasi'na arnalg`an u`lken ilimiy izertlew yesaplanadi'.

Miynet kirisiwden basqa u`sh baptan turadi'.

I-bap «XIX a`sirde qaraqalpaqlar arasi'nda taralg`an shi'g`i's tillerindegi jazba ocherkler» dep atali'p, bul bapti' u`sh bo`limge bo`lgen.

1. Qaraqalpaqlardi'n` shi'g`i's tillerindegi jazba dereklerge qatnasi' haqqi'nda.

2. XIX a`sirde qaraqalpaqlar arasi'nda taralg`an arab tilindegi jazba derekler.

3. XIX a`sirde qaraqalpaqlar arasi'nda taralg`an parsi' tilindegi jazba derekler dep ataladi'.

II.bap «XIX a`sirdegi qaraqalpaqlar arasi'nda taralg`an tu`rkiy tillerindegi jazba da`rekler ha`m qaraqalpaqlar jazba a`debiyati'.

1. Diniy, ilimiy ha`m ko`rkem a`debiyat u`lgileri.

2. XIX a`sirde Xorezm ha`m Qaraqalpaqstanda da`stanshi'li'q.

3. XIX a`sirdegi qaraqalpaq jazba a`debiyati' dep ataladi'.

III. bap XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari' ha`m jazba da`rekler.

1. Ku`nxoja do`retiwshiliginde jazba da`reklerdin` tutqan worni'.

2. A`jiniyaz do`retiwshiligi ha`m jazba da`rekler.

3. Jazba da`rekler wo`teshtin` ilham sha`shmelerinin` biri.

4. Berdaq do`retiwshiliginde jazba da`reklerdin` paydalani'li'wi'.

Qi'sqa juwmaq berilgen.

Yendi biz usi' miynettegi 117-145-betlerge si'patlama beremiz.

Ku`nxoja wo`zinin` do`retiwshiligi menen qaraqalpaq klassik a`debiyati'nda, qaraqalpaq poeziyasi'ni'n` jazba a`debiyat si'pati'nda qa`liplesiwine ha`m rawajlani'wi'na u`lken u`les qosqan shayi'rlardi'n` biri. Shayi'rdi'n` qosi'qlari'n da`slepki ji'ynag`anlar woni'n` qosi'qlari'ni'n` ko`pshiligin Qaraqalpaqstanni'n` arqa rayonlari'nan, a`sirese Moynaq, Taxtako`pir rayonlari'ni'n` territoriyalari'nda adamlardi'n` awzi'nan jazi'p ali'w joli' menen ji'ynag`ani'n ayti'w menen qatar shayi'rdi'n` bir qatar qosi'qlari'n qoljazbalardan, qi'ssa kitaplardan ko`shirip ali'w joli' menen de ji'ynag`an. Bul fakt Ku`nxoja qaraqalpaq jazba a`debiyati'ni'n` birinshi wa`kili si'pati'nda wo`zinin` qosi'qlari'n do`retiwde jazba a`debiy da`reklerdi, solardan biri jazba qi'ssalardi' tvorchestvoli'q da`rek yetip alg`ani'n ko`rsetedi.

Ku`nxojani'n` do`retiwshiligindegi jazba a`debiy da`reklerdin` tutqan worni' tuwrali' so`z bolg`anda woni'n` bir qatar qosi'qlari'nda, qosi'q qatarlari'nda sa`wlelengen, sol zamandag`i' shi'g`i's tillerinde jazi'li'p taralg`an bir qatar jazba da`reklerden yen`gen a`debiy faktler haqqi'nda qi'sqasha toqtap wo`tiledi. Jalpi' baqlawlar Ku`nxojani'n` wo`z zamani'ndag`i' belgili bolg`an a`dewir mug`dardag`i' jazba da`rekler menen tani'sli'g`i'n ko`rsetedi. Bizin` shamalawi'mi'zsha Ku`nxojani'n` do`retiwshiligine ta`sir jasag`an, bir qatar qosi'qlari'ni'n` do`reliwine qozg`aw salg`an da`rekler xi'zmetin atqarg`an nusqalar tiykari'nan tu`rkiy tillerindegi jazi'lg`an a`debiy, ilimiy ha`m diniy mazmundag`i' kitaplardan ibarat bolg`an. Sonday-aq, Ku`nxoja arab parsi' tillerindegi geybir a`debiyatlar menen de tani's bolg`ani' bayqaladi'.

Tu`rkiy tillerindegi ko`rkem a`debiy kitaplardan Ku`nxojag`a ilham da`rekleri boli'p xi'zmet islegen nusqalardi'n` shen`beri a`dewir ken` bolg`ani' seziledi.

Shayi'r jasag`an zamanda qaraqalpaq awi'llari'ndag`i' yeski mekteplerde woqi'ti'lg`an baslang`i'sh bilim beriw programmasi'na joqari'da ko`rsetilgenindey, mi'naday kitaplar kirgeni ma`lim`

1. Woqi'wshi' ha`rip tani'p bolg`annan keyin quranni'n` jetiden bir bo`legi bolg`an «Xatiak» kitapshasi'n, wonnan keyin quranni'n` wo`zin woqi'ytug`i'n bolg`an. Usi'ni'n` menen arab tilindegi so`zlerdi ha`riplerdin` u`stine ha`m asti'na qoyi'latug`i'n qosi'msha belgilerdin` ja`rdeminde woqi'w ta`rtibin u`yreniw tamamlanadi'.

2. Suwfi' Allayar kitabi' tu`rkiy tilinde.

3. Sharkitap dep atalg`an parsi' tilindegi kitap.

4. Nawayi'ni'n` g`a`zeller diywani' tu`rkiy tilinde.

5. Fizuliydin` g`a`zeller diywani'.

6. Xoja Hafi’zdi’n` parsi’ tilindegi g`a`zeller diywani’.

7. Bedildin` parsi’ tilindegi g`a`zeller diywani’.

Bul kitaplardi’ men`gerip woqi’p shi’g`i’w barli’q woqi’wshi’larg`a mu`mkin bola bermegen. Ko`pshiligi wolardi’ woqi’wdi’n` qi’yi’nshi’li’g`i’nan woqi’wdi’ taslap ketetug`i’n bolg`an. Ku`nxojani’n` shi’g`armalari’ndag`i’ mag`li’wmatlar boyi’nsha wol ko`rsetilgen baslang`i’sh bilim beriw programmasi’ ko`lemindegi kitaplardi’ woqi’g`ani’ bayqaladi’. Sonday-aq, joqari’da ayti’lg`an baslang`i’sh mektep programmasi’na kiretug`i’n «Ma`sele» dep atalg`an diniy ni’zamlardi’ u`yreniw tarawi’na arab tilinde jazi’lg`an «Fiqha Ka`ydaniy» (Tu`rkiyadan) kitabi’ menen de Ku`nxojani’n` tani’s bolg`ani’ seziledi. Woni’n` bul kitapti’ woqi’p u`yrengenin ko`rsetetug`i’n bir neshe mi’sallar shayi’rdi’n` qosi’qlari’nda gezlesedi.

Men wo`zim Allani’n` qas bendesimen,
Wo`zime ju`rgennin` bas bendesimen,
Ko`z ashi’p ko`rgenim, ju`rgenim sensen`,
A`rman bila`n gu`zar yetken jaylawi’m.

«Jaylawi’m» qosi’g`i’nan.

Bul qosi’q qatarlari’ndag`i’ qas bende termini si’rtqi’ ko`rinisi boyi’nsha ma`ni berilse wonda bul so`zler dizbegi qas bende yag`ni’y dushpan bende degendi bildiriwi mu`mkin.

Shayi’rdi’n` do`retiwshilik derekleri joqari’da so`z yetilgen sol zaman ushi’n baslang`i’sh bilim ko`lemindegi a`debiyatlar menen sheklenip qalmag`an. Tu`rkiy, parsi’ ha`m arab tilindegi woqi’li’wi’ sha`rt bolg`an kitaplardan ti’sqari’ Ku`nxojani’n` a`dewir mug`dardag`i’ kitaplar menen tani’s bolg`anli’g`i’n ko`rsetiwshi faktler woni’n` shi’g`armalari’nda gezlesetug`i’n joqari’da aytqan yedik. Wol kitaplar negizinen diniy, ilimiy ha`m ko`rkem a`debiy mazmundag`i’ jazba da`reklerden ibarat.

Ku`nxoja XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyati’na shi’g`i’s a`debiyatlari’ni’n` atap aytqanda arab ha`m İran a`debiyatlari’ni’n` da`stu`rlerinin` belgilerin birinshi boli’p yendirgenligin til, stil, forma tarawlari’ndag`i’ mi’sallardan ko`rdik.

A) A`jiniyaz do`retiwshiligi ha`m jazba derekler.

Qaraqalpaq a`debiyati’ni’n` tariyxi’ soni’n` ishinde jazba a`debiyati’ni’n` tariyxi’ da a`debiyatshi’ ali’mlardi’n` son`g`i’ gezlerdegi izertlewlerine qarag`anda a`dewir yerte zamanlardan baslanadi’. Wo`zinin` wo`zgesheligi boyi’nsha XVIII-XIX a`sirlerdegi qaraqalpaq a`debiyati’ sol da`wirde do`retiwshilik ta`jiriybesinde hu`kim su`rgen u`lken yeki a`debiy tvorchestvoli’q da`stu`rdi wo`zinde ja`mlegen.

A`jiniyaz wo`zinin` sheriyat du`nyasi’n wo`zi tuwi’p, pa`rwaz yetken uyasi’nan baslanadi’. Wog`an ruwxi’y yosh, do`retiwshilik qanat bag`i’shlag`an tiykarg`i’ da`rek yen` aldi’ menen

woshag`i'ni'n` basi' awi'li', wonnan ari' qaray yetek jayi'p jaylasqan qaraqalpaq u`lkesi boldi'. Ayti'wlarg`a qarag`anda A`jiniyazdi'n` yen` birinshi do`retpesi de usi' wo`z yelin, wo`z watani'n, wo`z xalqi'n, woni'n` a`lwan qa`siyetlerin ta`riyplegen qosi'qlari'nan baslang`an. Shayi'rdi'n` do`retiwshiligin izbe-izlik ta`rtip ko`z qarasi'nan baqlag`ani'mi'zda woni'n` patriotli'q temadag`i' qosi'qlari' tun`g`i'sh do`retpeleri yekenin an`lawg`a boladi'.

Shayi'rdi'n` yosh, ilhami' wo`z zamani'ndag`i' jazba a`debiy da`stu`r bolg`an, wo`zinin` si'pati' boyi'nsha arab, parsi', ta`jik a`debiyatlari' menen jaqi'n bolg`an yeski worta Aziyali'q tu`rkiy jazba a`debiyati'nan, woni'n` san a`lwan a`jayi'p do`retpelerinen sag`a aldi'. Worta Aziyali'q tu`rkiy jazba a`debiyati' wo`zinin` mi'n` ji'llag`an tariyxi'na iye boli'p, wo`zine ta`n bir da`stu`rdi qa`liplestirgen a`debiyat yedi. A`jiniyaz zamani'nda sol a`debiyat ko`pshilik tu`rkiy xali'qlari' ushi'n tili de, stili de wortaq a`debiyat boli'p ha`r bir ko`rkem so`z wo`neri menen shug`i'llang`an adam wo`zinin` qaysi' millet wa`kili bolg`ani'na qaramastan wo`z do`retpelerin usi' a`debiyat da`stu`rine ha`reket isleytug`i'n yedi.

A`jiniyaz da usi'nday shayi'rlardi'n` biri boldi'. Qaraqalpaq xalqi' arasi'nda XIX a`sirde ken`nen taralg`an worta Aziyali'q tu`rkiy a`debiy tilinde jazi'lg`an ha`m tas baspa usi'li' menen basi'li'p shi'qqan a`debiyatlardan «Yusip-Zila`yxa», «»a`rip-Shasa`nem», «Sayatxan-Hamra», «La`yli-Ma`jnu`n», «Farhad-Shiyrin», «Zuhra-Tayi'r» basqa da ko`p sanli' liro-epikali'q da`stanlar A`jiniyazdi'n` su`yip woqi'g`an ha`m xali'q arasi'na ja`riyalag`an kitaplari' boldi'.

Bul da`stanlardi'n` qaharmanlari' shayi'rdi'n` wo`zinin` fizikali'q qaharmanlari'na sali'sti'ri'w u`lgisi boldi'.

Qon`si'las tuwi'sqan tu`rkiy xali'qlari' bolg`an wo`zbek, tu`rkmen, qazaq, a`zerbayjan ha`m basqa da xali'qlardi'n` klassikali'q a`debiyati'ni'n` iri wa`killeri de A`jiniyazdi'n` ko`p woqi'g`an kitaplari'ni'n` qatari'na kiredi. A`jiniyazdi'n` do`retiwshiliginde wo`z zamani'ndag`i' wortaq a`debiy u`lgi bolg`an son`g`i' da`wirlerde ali'mlar ta`repinen yeski wo`zbek a`debiyati' dep atali'p ju`rgen revolyuciyag`a deyingi worta Aziyali'q tu`rkiy a`debiyati'ni'n` u`lgileri de u`lken rawajlandi'ri'wshi' ta`sir jasadi'. Duri's, Buxara, Qoqan xanlari'ni'n` a`tirapi'nda do`retilgen a`debiyat u`lgileri, sol a`tiraplardag`i' ko`rnekli shayi'rlardi'n` shi'g`armalari' da A`jiniyazg`a ma`lim yedi. Solardi'n` ishinde Xorezmdegi a`debiy wortali'qqa A`jiniyaz a`dewir jaqi'n turdi'. Wol Xiywada woqi'p ta`lim aldi', arab, parsi', tu`rkiy a`debiyatlari'ni'n` yen` jaqsi' u`lgilerin u`yrendi.

Xorezm a`debiy wortali'g`i' wa`killeri bolg`an Agahiy, Munis, Bayaniy, Ka`mil, Shunasiy, Ma`znab ha`m basqa da ko`pshilik Xiywa shayi'rlari'ni'n` ko`pshiligin A`jiniyaz bildi, belgili da`rejede bular menen zamanlas, sabaqlas ha`m do`retiwshilik babi'nda uli'wmali'qqa iye boldi'.

XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n` ishinde A`jiniyazdi'n` wo`zgesheliklerinin` biri – wol shayi'r sayaxatshi'. Wo`z zamani' ushi'n qaraqalpaq shayi'rlari'na ko`p u`rdis bolmag`an yel qi'di'ri'w, ha`r tu`rli xali'qlar menen tani'si'wg`a umti'li'w, wolardi'n` u`rp-a`detlerin, turmi's da`rejesin ha`m a`debiy u`lgilerin u`yreniw isi A`jiniyazdi' wo`zgelerden aji'rati'p turadi'. Mag`li'wmatlarg`a bola A`jiniyaz qazaq dalalari'n, nog`ay, wori's jerlerin, sonday-aq tu`rkmen, arjag`i' İran jerlerin de gezip ko`rgen. Bul na`rse shayi'rdi'n` do`retiwshiliginde wo`zinin` izin qaldi'rdi' ha`m ko`rsetilgen xali'qlardi'n` a`debiy u`lgileri menen wo`zinin` do`retiwshiliginin` jaqi'nli'g`i'n bunnan da bi'lay rawajlandi'rdi'.

A`jiniyaz wo`z zamani'ni'n` jetik ali'mi' bolg`an shayi'r. Wol arab ha`m parsi' tillerin men`gergen, wol tillerdegi a`debiyatlarda men`gere woqi'g`an ha`m wo`zinin` ilham sha`shmelerine qosa bilgen shayi'r. Woni'n` shi'g`armalari'nda ulli' parsi' shayi'rlari' Saadiy, Hayyam ha`m basqalardi'n` miyraslari'n jete bilgenligi mi'naday mi'sallarda ko`rinedi. Filosof shayi'r Saadiydin` «Gu`listan» shi'g`armasi'nda mi'naday qatarlar bar`

A`z in ma`h par-ra-e abid tiyrebiy,
Ma`layik suwra`tiy tawesi ziybiy,
Ki ba`d a`z diyda`na`sh suwra`t na`ba`nda`ld,
Ulywdi paarsaganza shekiybiy.

Bul qatarlar A`jiniyaz qosi'qlari'nda wo`zinshe wo`zlestirilip, wonnan ilham, yosh ali'p wo`z jeke kewil tuyg`i'si'n bayanlag`an mi'naday qosi'q boli'p qaytadan tuwi'lg`an`

Ko`n`lim sa`debini bir-bir yazdi'ri'p,
Qayta bastan go`ne da`rtim qozdi'ri'p,
Ka`fir ko`zin` musi'lmandi' azg`i'ri'p,
Biyshara Ziywardi' dinnen bezdirer.

Usi'lar menen bir qatarda A`jiniyazdi'n` poetikali'q miyraslari'nda tek g`ana tu`rkiy ha`m parsi' a`debiyatlari'ni'n` yemes, ha`tteki arab ha`m hindi a`debiyatlari'ni'n` da geypara belgilerin, ayi'ri'm syujetlik detallari'n biliwge boladi'. Demek, A`jiniyaz arab tilindegi a`debiyatlardi' da yerkin woqi'y alg`an ha`m wonnan kerek jerinde poetikali'q detallardi' qayta islep qaraqalpaq poeziyasi'ni'n` ma`pine jumsag`an. Shi'g`i's xali'qlari' a`debiyatlari'nda, atap aytqanda arab a`debiyati'nda, keyinirek parsi'-ta`jik a`debiyati'nda, wonnan da keyinirek tu`rkiy xali'qlari' a`debiyati'nda muhabbat temasi' tek g`ana g`a`zel janri'nda ji'rlang`an.

B) Jazba da`rekler wo`teshtin` ilham sha`shmelerinin` biri

Qaraqalpaq jazba a`debiyati'ni'n` payda boli'p woni'n` awi'zeki a`debiyattan wo`zinin` wo`zgesheliklerі menen aji'rali'p shi'g`i'p wo`z joli' menen rawajlani'wi'na belgili u`les qosqan revolyuciyag`a deyingi ko`rnekli shayi'rlardi'n` biri si'pati'nda wo`tesh Alshi'nbay uli' ko`zge

tu`sedi. Wol XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyati'n belgili da`rejede juwmaqlawshi', bul a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'nan Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaqtan keyingi a`sirdin` yen` son`g`i' wa`kili boldi'.

Wo`teshtin` sawatli', kitap woqi'ytug`i'n ha`m xat jazatug`i'n adam bolg`ani'n an`lati'wshi' joqari'da keltirilgen ba`ntler a`lbette dawsi'z. Wo`tesh shayi'rdi'n` miyraslari'n ko`zden wo`tkerip qarag`ani'mi'zda wolarda keltirilgen mag`li'wmatlar, irili-usaqli' mi'sallar woni'n` do`retiwshiliginin` ti'rnag`i' xali'qti'n` awi'zeki do`retpeleri menen birge wo`z zamani'nda qaraqalpaqlar arasi'nda tarqalg`an arab, parsi', tu`rkiy tillerindegi ha`r qi'yli' mazmun, ha`r qi'yli' janrda jazi'lg`an kitaplar bolg`ani'n ko`riwge boladi'. Bul jazba a`debiyattag`i' wo`z joli'n ani'qlawg`a, woni' jazba a`debiyatti'n` ju`zege keliwine wo`z u`lesin qosqan shayi'r si'pati'nda qa`liplesiwine u`lken ja`rdem bergen.

Jazba da`reklerdin` wo`tesh do`retiwshiliginde kelbeti joqari'da atalg`anlar menen bir qatar shayi'rdi'n` ilham sha`shmelerinen bolg`an sol zamandag`i' jazba tariyxi'y a`debiyatlardi'n`, diniy mazmundag`i' a`debiyatlardi'n`, tu`rkiy ha`m basqa tillerde wo`z shi'g`armalari'n jazg`an yerterekte ha`m sol da`wirde jasag`an shayi'rlardi'n` shi'g`armalari'ni'n` u`lgilerin, sonday-aq wo`z zamani'ndag`i' jazba da`stanlardi'n` u`lgilerin ha`m sol gezdegi jazba a`debiy tildin` ko`rkemlew usi'llari' menen qurallari'n shayi'rdi'n` do`retiwshilik bari'si'nda paydalani'wda ko`rinedi.

XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n` ilham sha`shmelerinin` biri sol jerdegi sawatli' adamlar arasi'nda ken` taralg`an arab, parsi' a`sirese tu`rkiy tillerindegi ko`rkem a`debiy miyraslardan ibarat bolg`ani' ani'q. Ba`rinen de beter, basqa shayi'rlar si'yaqli' wo`tesh tvorchestvosi'nda tu`rkiy tillerindegi jazba a`debiy da`reklerdin`, solardan wo`zbek, a`zerbayjan, tu`rkmen tillerinde wo`z shi'g`armalari'n jazg`an Nawayi', Fizuliy, Maqti'mquli' usag`an shayi'rlardi'n` shi'g`armalari'ni'n` ku`shli rol woynag`ani'n ko`rsetiwshi mi'sallardi' ko`birek ushi'ratami'z.

XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n` do`retiwshiligine yelewli ta`sir jasag`an jazba da`reklerdin` biri Nawayi' shi'g`armalari' bolg`ani'n ko`remiz. Da`stanlardag`i' qosi'q formalari', wolardi'n` quri'li'slari', woy-pikir ju`ritiw usi'llari' ha`m qurallari' basqa shayi'rlardag`i'day wo`teshtin` shi'g`armalari'nda da u`lgi si'pati'nda xi'zmet islegeni ko`rinedi. Serlep na`zer salg`an adam wo`tesh qosi'qlari'ni'n` qatari'nda «G`a`rip –Shasa`nem», «Yusip-Ahmed», «Ziynep-A`reb», «Baba-Ka`wshan» ha`m basqa da da`stanlardi' woqi'g`an ha`m ti'n`lag`an adamlardi'n` ko`n`illerine wornap qalg`an qosi'qlari'ni'n` bo`lshekleri barli'g`i'n bayqaydi'.

Joqari'da ayti'lg`ani'nday, shayi'rdi'n` do`retiwshiligine ta`sir jasag`an jazba da`stanlar ha`r tu`rli mazmung`a, temag`a, bag`darg`a iye boli'p, wolardi'n` ha`r qaysi'si' shayi'rlardi'n`

do`retiwshiligine wo`zlerinin` ha`r tu`rli keyipleri menen ta`sir jasap woti'rdi'. Wo`tesh shayi'r wo`z zamani'ni'n` bilimli adamlari'ni'n` biri si'pati'nda sol wortali'qtag`i', atap aytqanda qaraqalpaq sawatxanlari' wortali'g`i'ndag`i' adamlardi'n` aqi'l talabi'n qandi'rg`an jazba a`debiyatti'n` bir tu`ri menen de tani'sli'g`i'n ko`rsetetug`i'n geybir mi'sallar woni'n` ayi'ri'm qosi'q qatarlari'nan wori'n alg`an. Jalpi' musi'lman shi'g`i'si' yellerinde belgili boli'p ju`rgen yari'm a`psanali'q, yari'm tariyxi'y mag`li'wmatlardi'n` detallari'n wo`z qosi'qlari'nda keltiriw menen bir qatarda wo`tesh tu`rkiy xali'qlari'ni'n` tariyxi'na, soni'n` ishinde qaraqalpaq xalqi'ni'n` ani'q wo`zinin` tariyxi'na qatnasi' jazba tariyx shi'g`armalari'nan xabardar yekenin aytadi'. Bunday mag`li'wmatlar XIX a`sirde qaraqalpaqlar arasi'nda taralg`an Abulg`azi'ni'n` «Shejireyi-tu`rk», AL-Marjaniydin` «Tariyx Qazan wa` Bulg`ar» ha`m basqa da bir qatar jazba da`reklerde wori'n alg`ani' ma`lim. Al qaraqalpaqlar arasi'nda wolardi'n` ata-babalari' bolg`an nog`aylar haqqi'nda ha`m sol nog`aylardi' qaraqalpaqlar dep atag`ani' haqqi'ndag`i' mag`li'wmatlar jazi'lg`an kitapti' ko`rdim, degen wo`teshtin` xabari' ayri'qsha di'qqatqa i'layi'q. Demek, bunday jazba da`rekler wo`tesh da`wirinde bolg`an, wolardi' islep tabi'w gezektegi wazi'ypalardi'n` biri. Wol haqqi'nda shayi'rdi'n` «O`tti du`nyadan» qosi'q qatarlari'nan gu`wali'q beredi`

Woni' wo`tesh shejiredi ko`pmishler,
Sonnan azi'-kem jerin ayti'p bermishler,
Wol nog`aydi' qaraqalpaq demishler,
Bu`lginshilik penen ju`rgen du`nyada.

XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'nan A`jiniyaz ha`m Berdaqti'n` shi'g`armalari'nda da wori'n alg`an a`psanali'q si'pattag`i' geybir tariyxi'y syujetlerdin` negizleri wo`tesh shi'g`armalari'nda da ushi'rasadi'.

Wo`teshtin` shi'g`armalari'n woqi'p woni'n` do`retiwshiliginin` ilham sha`shmelerin ser sali'p qarasaq wol folklorli'q derekler menen bir qatarda jazba dereklerdi wo`zinin` do`retpelerine negiz yetip alg`ani'n, wolardi' ha`r qi'yli' planda aktiv paydalang`ani'n ko`remiz. Solardan joqari'da so`z yetilgen wobraz jasaw tarawi'nda keltirilgen mi'sallardan basqa da bir qatar faktlerdi keltiriw mu`mkin. Solar menen birge shayi'rdi'n` miyraslari'nda woni'n` ko`z qarasi'ndag`i' diniy keyiplerdi ko`rsetiwshi faktler de wori'n alg`ani'n ayti'w kerek. Bunday payi'tlarda wol diniy kitaplardan woqi'g`an tu`siniklerin wo`zinin` geybir qosi'qlari'nda keltiriw arqali' wo`zinin` ilham dininin` ta`repdari' yekenin bayqatadi'. Mi'sali''

Mal absi'na za`ka`t bermey ji'ynag`an,
Qoyshi'lardi'n` haqi'n bermey qi'ynag`an,
Ba`rhama qasti'yan yelge woylag`an ,
İnsapsi'z buzi'qlar baylarda bolar.

«Bolar» qosi’g`i’nan

Wo`tesh shayi’rdi’n` do`retiwshiliginin` da`reklerinin` biri sol zamandag`i’ shi’g`i’s tillerinde jazi’li’p qaraqalpaqlardi’n` sawatli’ toparlari’ arasi’nda taralg`an jazba da`rekler, a`debiyatlar bolg`ani’n shayi’rdi’n` shi’g`armalari’ni’n` tili faktleri de da`liylleydi. Woni’n` shi’g`armalari’ni’n` tilinde XIX a`sirdegi yeski qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` wo`lshemleri a`dewir wori’n alg`ani’ ko`rinip tur. Wol jazba a`debiy tildin` wo`zi sol gezdegi shi’g`i’s tillerinde jazi’lg`an a`debiy miyraslardi’n` ku`shli ta`siri asti’nda, ayri’qsha worta Aziya tu`rkiy jazba a`debiyati’ni’n` ta`siri asti’nda ju`zege kelgeni ma`lim. Na`tiyjede qa`liplesiw joli’nda bolg`an qaraqalpaq jazba a`debiyati’ni’n` bir wa`kili wo`teshtin` shi’g`armalari’nda jazba a`debiy tildin` ko`rinisi wori’n ali’wi’ ta`biyiy jag`day.

Shayi’rdi’n` shi’g`armalari’ni’n` tilindegi jazba a`debiy tildin` wo`lshemleri a`dettegidey so`zlerdin` fonetikali’q formalari’nda, grammatikali’q ma`nilerinde, wolardi’n` beriliw usi’llari’nda, formantlardi’n` qollani’li’wi’nda ha`m leksikali’q qatlamlari’nda wori’n alg`an. Mi’sali’`

Sa`kkizden keldim toqqi’zg`a,
Yurdim yoshi’p klesem jazg`a.

«Ko`rdim» qosi’g`i’nan.

Yeki jetimdi yig`latqan,
Qara bag`ri’ni’ dag`latqan.

«Yan`li’di’» qosi’g`i’nan

Wo`tesh Alshi’nbay uli’ XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi’rlari’ Ku`nxoja, A`jiniyaz ha`m Berdaqtan keyingi beblgili iri wa`killerinin` biri boli’p, wol wo`zinin` shi’g`armalari’nda tiykari’nan alg`anda wo`z da`wirinin` socialli’q ha`m siyasiy ma`selelerin so`z yetken shayi’r. Miynetkesh xali’qti’n` turmi’si’n, gu`resin, arzi’w-a`rmanlari’n su`wretlewde, sonday-aq miynetkesh xali’qti’ yezgen reakcion toparlardi’n` jawi’zli’qlari’n, pa`skeshliklerin, wolarg`a xali’qti’n` jek ko`riwshilik sezimlerin ha`m qatnaslari’n ko`rsetiwde wo`z zamani’ndag`i’ a`debiy do`retiwshiliginin` barli’q usi’llari’nan, formalari’nan ha`m a`debiy materiali’nan paydalang`ani’n woni’n` shi’g`armalari’ ko`rsetip tur. Shayi’rdi’n` do`retiwshilik joli’n analizlep qarag`anda wonda, joqari’da ayti’lg`ani’nday, yeki u`lken sala shayi’rdi’n` do`retiwshiliginin` da`reklerin qurag`an.

Juwmaqlap aytqanda, H.Hamidovti’n` bul miynetinde XIX a`sirdegi qaraqalpaq klassik shayi’rlari’ni’n` shi’g`armalari’ tiline toqtap wo`tken. Bul miynet qaraqalpaq a`debiyati’ tariyxi’nda, qaraqalpaq klassik shayi’rlari’ni’n` tilin u`yreniwde de u`lken a`hmiyetke iye.

Uli’wma alg`anda H.Hamidovti’n` miynetleri qaraqalpaq a`debiyati’ ushi’n yen` a`hmiyetli miynetlerden yesaplanadi’. Bunday izertlewler keleshekte bahali’ miynet boli’p qaladi’ dep yesaplaymi’z.

Juwmaq

Qaraqalpaq a`debiyattani'w iliminin` qa`liplesiwinde u`lken tulg`alar N.Da`wqaraev, İ.Sag`i'ytov, B.İsmaylov, Q.Ayi'mbetov, Wo.Kojurovlar ha`r ta`repleme xi'zmet yetse, woni'n` rawajlani'wi'nda M.Nurmuhammedov, S.Axmetov, Q.Maqsetov, K.Ma`mbetov h.t.b. salmaqli' miynetleri belgili.

Prezidentimiz İ.A.Karimov «Eger biz wo`zbekstani'mi'zdi' du`nyag`a tani'tpaqshi', woni'n` a`yyemgi tariyxi' ha`m jarqi'n keleshegin uli'g`law, woni' a`wladlar yadi'nda ma`n`gi saqlamaqshi' bolsaq, yen` da`slep ulli' jazi'wshi'lardi', ulli' shayi'rlardi', ulli' do`retiwshilerdi ta`rbiyalawi'mi'z kerek»[1] - dep di'qqat bo`lgenindey bu`gingi qaraqalpaq a`debiyattani'w iliminde wo`zinin` girewli worni' bar akademik H.Hamidovti'n` ilimiy miynetleri, ko`rkem-a`debiy do`retpeleri bu`gingi jaslarg`a, wolardi'n` keleshegine u`lken ta`rbiya mektebi boli'p qalatug`i'ni' so`zsiz dep bilemiz. Buni' biz pitkeriw-qa`nigelik jumi'si'mi'zda ilimiy jumi'slari'n tallaw bag`darlari'nda-aq da`liyllewge ha`reket yettik.

A`sirese, ilimpazdi'n` ha`r bir maqalasi'ni'n`, izertlew jumi'slari'ni'n` wo`zi belgili bir problemani' qozg`awg`a, ashi'wg`a bag`dar beretug`i'nli'g`i'ni'n` gu`wasi' boldi'q. Na`tiyjede, akademik H.Hamidovti'n` izertlew jumi'slari' bag`darlari'n so`z yete woti'ri'p to`mendegishe juwmaqlarg`a keldik. Birinshiden, H.Hamidov a`debiyat tariyxi'n izertlewshi si'pati'nda yeski tu`rk tilin, arab-parsi' tillerin jaqsi' bilgenlikten yerte da`wir qaraqalpaq a`debiyati'na tiyisli materiallardi' izertledi, u`yrendi, na`tiyjede «Qaraqalpaq tili tariyxi'ni'n` ocherkleri», «Yeski qaraqalpaq tilinin` jazba yestelikleri» miynetlerin do`retti. Wolarda tikkeley yeski qaraqalpaq tili jazba yesteliklerinin` do`reliwi ha`m qaraqalpaq jazba a`debiy tili haqqi'nda da`slepki ret so`z yetti.

Ykinshiden, akademik H.Hamidov qaraqalpaqlardi'n` ra`smiy hu`jjetlerine da`slepki xarakteristika berip wolardi' u`sh toparg`a bo`lip u`yreniwdi maqul dep tapti'. 1) XVIII a`sirdegi ra`smiy is qag`azlari' stilinin` yestelikleri~ 2) XIX a`sirdin` wortalari'ndag`i' ra`smiy is qag`azlari' stilinin` yestelikleri~ 3) XIX a`sirdin` aqi'ri', XX a`sirdin` basi'ndag`i' ra`smiy is qag`azlardi'n` stilinin` yestelikleri.

U`shinshiden, XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari' shi'g`armalari'ni'n` nusqalari'na da`slepkilerden xarakteristika berdi.

XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n` miyraslari' qaraqalpaq xali'q tilinin`, sonday-aq qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` rawajlani'w ha`m qa`liplesiw joli'ndag`i' u`lken a`hmiyetli yetap bolg`anli'g`i'n ilimpaz ha`r ta`repleme da`liylledi. Bul da`wirdegi qaraqalpaq a`debiy tilinin` tiykarg`i' kelbetlerinin` biri woni'n` rawajlani'wi'ndag`i' yeki tu`rli tendenciyani'n` wori'n ali'wi'nda dep, birinshi ta`repten bir qatar shayi'rlardi'n` wo`z do`retpelerin xali'q awi'z

[1] Karimov İ.A. Joqarg`i' ma`na`wiyat – jen`ilmes ku`sh. Tashkent, «Ma`na`wiyat», 2008 j. 140-bet.

a`debiyati'ni'n` u`lgileri boyi'nsha yamasa folklorli'q yelementler wori'n alg`an awi'zeki a`debiy til stilinde jazdi' deydi.

Yekinshi ta`repten, ayi'ri'm qaraqalpaq shayi'rlari' wo`zlerinin` shi'g`armalari'n buri'nnan kiyati'rg`an worta Aziyali'q tu`rkiy a`debiy jazba tilinin` u`lgileri boyi'nsha do`retti dep tasti'yi'qlap, bul shayi'rlar wo`zlerinin` shi'g`armalari'nda jalpi' worta Aziyali'q tu`rkiy a`debiy tilinin` normalari' menen birge qaraqalpaq tilinin` wo`zine ta`n yelementlerin yendiriwge, jazba tildi xali'q tiline jaqi'nlasti'ri'wg`a ha`reket jasadi'.

Bunday a`debiyatshi'lardi'n` qatari'na XIX a`sirdegi qaraqalpaq poeziyasi'ni'n` ko`rnekli wa`killeri Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaqti' kiritiwge boladi', deydi. Ja`ne de ilimpaz «Yeski qaraqalpaq tilinin` jazba yestelikleri» miynetinde Qaraqalpaq jazba a`debiyati'ni'n` da`rekleri haqqi'ndag`i' ma`selede son`g`i' izertlewler boyi'nsha qaraqalpaq jazba a`debiyati' wo`zinin` sag`alari'n qaraqalpaqlar, qazaq, nog`ay ha`m basqa da tu`rkiy xali'qlari' menen birge U`lken Nog`ay awqami'nda bolg`an nog`ayli' da`wirinen alatug`i'ni'n ko`rsetedi. Alti'n worda ha`m klassikali'q worta Aziya tu`rkiy a`debiy tillerinin` bir qatar da`stu`rlerin wo`zlerine qabi'llay woti'ri'p, qaraqalpaqlar son`g`i' waqi'tlari' xali'q qosi'qlari'na aylani'p kteken wo`zlerinin` poeziyali'q do`retpelerin du`zdi»-deydi. To`rtinshiden, H.Hamidov Shi'g`i's tillerindegi jazba da`rekler ha`m XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati' miynetinde Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, wo`tesh shi'g`armalari'nda jazba da`reklerdi teren`nen izertlegen birden-bir ali'm.

Besinshiden, akademik H.Hamidov arab, parsi' tillerin jaqsi' bilgenlikten qaraqalpaq a`debiyati'nda yerte da`wirlerden baslap XIX a`sirge shekemgi a`debiyatta jazba da`reklerdin` tutqan worni'n izertledi, qaraqalpaq klassik a`debiyati' wa`killeri do`retpelerinin` qol jazba nusqasi'n woqi'p analizlep berdi, izertledi. «Berdaqti'n` qoljazba miyraslari'» (No`kis, 1995-ji'l) kitabi'n shi'g`ardi'. Soni'n` menen birgelikte «Qurani' ka`rimdi» arab tilinen, «Firda`wsu`l-iqbal» dep atalg`an u`lken tariyxi'y miynetti qaraqalpaq tiline awdardi'.

Solay yetip, akademik H.Hamidovti'n` ilimiy-izertlew jumi'slari' qaraqalpaq iliminin` a`hmiyetli mashqalalari'n so`z yetkeni menen qunli'. Wolardi' keleshekte teren` u`yreniw, izertlew isleri a`lbette, qolg`a ali'nadi' dep isenemiz. Al, biz pitkeriw-qa`nigelik jumi'si'mi'zda wolardi'n` ayi'ri'm bag`darlari'n g`ana so`z yettik.

Paydalani’lg`an a`debiyatlar

1. Karimov İ.A. Joqarı ma`na`wiyat – jen`ilmes ku`sh. Tashkent, «Ma`na`wiyat», 2008.

2. Da`wqaraev N. Shıg`armalarının` tolıq jıynag`ı, III tom. Revolyutsiyag`a shekemgi qaraqalpaq a`debiyatı tariyxının` ocherkleri. No`kis, qouo.

3. Hamidov H. Qaraqalpaq tili tariyxının` ocherkleri. No`kis, 1974.

4. Japaqov N., Ma`mbetov K., Sultanov Q., Karimov A. Qaraqalpaq a`debiyatı tariyxı. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1983.

5. Hamidov H. Eski qaraqalpaq tilinin` jazba estelikleri.1985.

6. Abdulla Qahhar. Zamondoshlari xotirasida. Tashkent, 1987.

7. Kojurov O. Shıg`armaları. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1988.

8. Omarov İ. A`debi talg`amdar. Sın maqalalar, izertlewler. Almatı, «Jazıwshı», 1988.

9. Hamidov H. Shıg`ıs tillerindegi jazba da`rekler ha`m XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayırları. No`kis, 1991.

10. Ma`mbetov K. Erte da`wirdegi qaraqalpaq a`debiyatı. No`kis, «Bilim», 1992.

11. Axmetov S., Esenov J. Qaraqalpaqstan Respublikasının` jazıwshıları. No`kis, «Bilim», 1995.

12. Nasırov D., Dospanov O., Saytov D. Qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri shıg`armalarının` tili. No`kis, «Bilim», 1995.

13. Hamidov H. Berdaqtın` qoljazba miyrasları. No`kis, 1995.

14. Axmetov S., Esenov J. Qaraqalpaqstan Respublikasının` jazıwshıları. No`kis, «Bilim», 1995.

15. Hamidov H. A`jiniyaz shıg`armalarının` qoljazbası. «A`miwda`rya», №3, 1962..

16. Hamidov H. A`jiniyaz tvorchestvosının` derekleri. «A`miwda`rya», №8, 1975.

17. Hamidov H. Novıe pamyatniki karakalpakskoy pismennosti. «Vestnik KK FAN UzSSR», №2, 1973.

18. Hamidov H. Eski qaraqalpaq jazba esteliklerinin` do`reliw tariyxınan. «A`miwda`rya», №5, 1978.

19. Hamidov H. Qaraqalpaq a`debiyatının` jaqın ha`m Orta shıg`ıs xalıqları a`debiyatları menen baylanıs tariyxınan. «Vestnik KK FAN UzSSR», №2, 1986.

20. Hamidov H. Otrajenie leksiki karakalpakskogo yazıka v «Slovare tyurkskix narechiy» Maxmuda Kashgari. KGU Vestnik, Nukus, №1, 2009.